

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 8, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2021): 1-37

Râgıp el-İsfahânî’de Dostluk-Erdem İlişkisi
The Relationship Between Friendship and Virtue in Râghib Al-İsfahânî

İbrahim Aksu

Dr. Öğr. Üyesi, Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
İslam Felsefesi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Binali Yıldırım University, Faculty of Theology,
Department of Islamic Philosophy
Erzincan/Turkey

e-mail: aksuibrahim34@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7172-4204>.

DOI: 10.33718/tid.866940

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Ocak / January 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Nisan / April 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: İbrahim Aksu, “Râgıp el-İsfahânî’de Dostluk-Erdem İlişkisi”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/1 (Bahar 2021): 1-37

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Râgıb el-İsfahânî’de Dostluk-Erdem İlişkisi

Öz

İslâm felsefesinin de aralarında yer aldığı klasik dönem felsefe gelenekleri, dostluğu insan tabiatının gerekli kıldığı doğal bir özellik ve aynı zamanda insanın geliştirebileceği en önemli ilişki türlerinden biri olarak kabul etmektedir. Ancak dostluğun insan yaşamı içerisindeki yeri bununla sınırlı değildir. Nitekim söz konusu gelenekler, dostluğun aynı zamanda ahlâkî yetkinlik için de bir araç olduğu düşüncesini savunmaktadır. Dostluğun ahlâkî yetkinlik bağlamındaki rolü kendisini açıkça dostluk-erdem ilişkisinde belli etmektedir. Bu çalışma da dostluk ile erdem arasındaki irtibatın klasik dönem İslâm ahlâk filozoflarından biri olan Râgıb el-İsfahânî’nin (öl. V./XI. Yüzyıl) eserlerinde nasıl tezahür ettiğini incelemektedir. Filozofun metinlerine bakıldığında, bu bağlamda birkaç temel noktanın öne çıktığı görülmektedir. Öncelikle dostluk, kişiyi erdeme yakınlaştıran ve hatta erdemini ötesine geçmesine yardımcı olabilen bir değerdir. Ancak bununla birlikte, dostluk denilen olgunun birden fazla çeşidinin bulunduğu da ifade edilmektedir. İlgili çeşitler arasında ise yalnızca temeli ve gayesi erdem olan, bu nedenle de “erdem dostluğu” şeklinde isimlendirebileceğimiz ideal dostluk ilişkisinin ahlâkî açıdan bir değer ifade edeceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İslâm Felsefesi, İslâm Ahlâk Felsefesi, Râgıb el-İsfahânî, Dostluk, Erdem, Erdem Dostluğu.*

The Relationship Between Friendship and Virtue in Râghib al-Isfahânî

Abstract

Philosophical traditions of the classical period that Islamic philosophy is situated among them acknowledge friendship as an inborn characteristic that human nature necessitates and also one of the significant relationships that humans can develop. However, the place which friendship occupies in human life is not limited to this. Thus, the traditions in question argue for the idea that friendship is also a means for moral excellence. The role that friendship plays in moral excellence expresses itself notably in the link between friendship and virtue. This article investigates how the connection between friendship and virtue appears in the works by Râghib al-Isfahânî (d. V./XIth Century), one of the Islamic moral philosophers from the early period. When the books of the philosopher are studied, several fundamental issues come to the fore. First of all, friendship is a value that approximates the agent to virtue, and furthermore, helps him pass beyond it. Nevertheless, it is stated that the phenomenon called friendship has more than one kind. And it is emphasized that among the relevant kinds only the ideal friendship relation, which the basis and goal of it are virtue, and for this reason, can be named “virtue-friendship”, carries a value from the moral point of view.

Keywords: *Islamic Philosophy, Islamic Ethics, Râghib al-Isfahânî, Friendship, Virtue, Virtue-Friendship.*

Giriş

İnsanın toplumsal bir canlı olduğu ve bu niteliğin de onun tabiatından kaynaklandığı düşüncesi klasik felsefe tarihinde Aristoteles'ten (MÖ 384-322) itibaren çeşitli şekillerde dile getirilmiştir.¹ İnsanın tabiatı gereği sahip olduğu bu özelliğinin yani toplumsallığının klasik dönem filozoflarınca en önemli görülen tezahür şekillerinden birisi de dostluktur. Kelime kökü itibariyle Farsça olan ve sözlükte “birine veya bir şeye karşı duyulan riyasız, samimi ve güvenilir sevgi” manasına gelen *dostluk*,² klasik felsefenin iki büyük geleneğinden olan Antik Yunan felsefesinde “sevmek” anlamında bir fiilden türemiş *philia* ile;³ ikincisi olan İslâm felsefesinde ise büyük oranda, “doğru söylemek/olmak” anlamına gelen bir kökten türemiş *sadâkat* ile ifade edilmiştir.⁴ Dostluk felsefi bir sorun olarak karşımıza ilk defa Platon'un (MÖ 427-347) *Lysis* diyalogunda çık-

1 Bk. Aristotele, *Politics*, 1253a1-3; Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1097b11-13, 1169b17-19.

Filozofun dile getirdiği “insan özü itibariyle toplumsal bir canlıdır (zoon politikon)” düşüncesi, *Nikomakhos'a Etik*'in bugün elimizde bulunan klasik dönem Arapça tercümesinde “el-insânü medeniyyun bi't-tab” şeklinde karşılanmıştır. Krş. Akasoy - Fidora, *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*, 133, 517. Toplumsallığın insanın doğasında yer aldığı fikrinin İslâm felsefesinin farklı dönemlerindeki izlerini takip için bk. Kutluer, “İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde ‘Medenî bi't-Tab’ ve ‘Temeddün’ Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi”, 265-300.

2 Ayverdi, “Dostluk”, 1/747.

3 “Philia”nın etimolojisine dair bk. Keyinci, “Aristoteles’in *Philia* Kavrayışı ve Modern Felsefi Tartışmalar”, 518-520. Terimin anlam alanını konu edinen ve aynı zamanda bu konudaki mevcut modern çalışmaları da değerlendiren bir araştırma için bk. Konstan, “Greek Friendship”, 71-79, 92.

4 Dilciler s-d-k fiilinin “sidkan” ve “sadkan” şeklinde iki mastarının olduğunu, ilkinin “[kelamda] doğruluk”, ikincisinin ise “[maddi yapıda] sağlamlık” anlamına geldiğini belirtmektedir. Dost anlamında “sadîk” ve dostluk anlamında “sadâkat” sözcüklerini her iki mastardan da türetenler bulunmaktadır. Buna göre, kaynak olarak ilki kabul edildiğinde dostluk “doğruyu söyleyip nasihat etmek” ve dost da “doğruyu söyleyip nasihat eden” manasına gelirken; ikincisi kabul edildiğinde dostluk “sevgede kuvvet ve sağlamlık, kalplerin sevgide birlikteliği” ve dost da “sevgi bağı kuvvetli olan” anlamını taşımaktadır. Bk. Zerzûr, *Mu'cemu elfâzi'l-kyemi'l-ahlâkiyye ve tetavvuriha'd-delâliyye beyne lugati's-şiri'l-câhilî ve lugati'l-Kur'ani'l-Kerîm*, 103-106. *Sadâkatın* sözlük ve terim anlamlarına dair ayrıca bk. Ebû Zeyd, “es-Sadâka”, 351-353.

Sadâkat sözcüğü yanında, dostluk denilen olguya işarette bulunmak için antik Yunan-dakine benzer biçimde “sevmek” anlamına gelen bir kökten türemiş *teveddüd* ve *meveddet* sözcüklerinin kullanıldığına da burada işaret edilmelidir. Bk. Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, 37; [İbn] Miskeveyh, *Tehzibu'l-ahlâk*, 137.

maktadır.⁵ Bununla birlikte, Platon'un kavrama ilişkin kapsamlı ve derinlikli bir tahlile girişmediğini ve dostluğun gerek tanımlanması gerekse açıklanması noktasında okuyucuya bütüncül ve net bir çerçeve sunmadığını ifade etmek gerekmektedir.⁶ Anılan türde bir tahlili üstlenen isim Aristoteles olmuştur. Kendisi, *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinin 8. ve 9. kitaplarında dostluğu farklı boyutlarıyla kapsamlı bir biçimde incelemiştir,⁷ soruşturması boyunca *Lysis*'teki temel iddiaları da ele alıp reddetmiştir.⁸ Aristoteles ile birlikte ahlâk felsefesine ilişkin araştırmalarda önemli bir yere yerleşen dostluk kavramı, gerek Aristoteles⁹ ve Platon şârihlerinin¹⁰ gerekse Epikürcülük¹¹ ve Stoacılık¹² gibi Helenistik dönemin önde gelen

- 5 Eser boyunca dostluk kavramına ilişkin tartışmalar esnasında ele alınan problemlerdeki çeşitliliği takip için özellikle diyalogun 207C, 211D-E, 212B, 214A, 222A paragraflarına bakılabilir. Bk. Platon, *Lysis*, 29, 45, 47, 53, 73, 81.
- 6 Dostluğun farklı yönlerine ilişkin yapılan tartışmaların tamamının nihai noktada sonuçsuz bırakıldığı görülmektedir (222D-E). Bk. Platon, *Lysis*, 83-85.
- 7 Aristoteles *Nikomakhos'a Etik*'teki boyut ve derinlikte olmamakla birlikte dostluk kavramını *Eudemos'a Etik*'in 7. kitabında ve *Politika*'nın da muhtelif kitaplarında (ör. I/6; II/4; III/9, 16; IV/11; V/9, 11; VII/7) ele almıştır. Bk. Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, 66-99; Aristotle, *Politics*, 11, 30-31, 81, 97, 119, 156, 168, 184, 202.
- 8 Price, *Love and Friendship in Plato and Aristotle*, 14; Pangle, *Aristotle and the Philosophy of Friendship*, 37.
- 9 Aristotelesçi şârihlerin ve Peripatetik ekole mensup önemli isimlerin dostluk kavramına ve kavram etrafında oluşan problemlere yaklaşımları için bk. Theophrastus of Eresus, "Friendship", 575-611; Fortenbaugh, *Arius Didymus on Peripatetic Ethics, Household Management, and Politics: Text, Translation, and Discussion*, 20-51; Aspasius, *On Aristotle Nicomachean Ethics 1-4, 7-8*, 158-187, 205-209; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 13-43, 61-114, 135-212; Themistius, "On Friendship", 88-107.
- 10 Platonculuğun Eski Akademi'ye mensup isimlerinin dostluk hakkında müstakil eserler kaleme aldığı bilinmekle birlikte, bunlar günümüze ulaşmayı başaramamıştır; bk. Dillon, *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347-274 BC)*, 26, 35, 137, 181. Dostluğa ilişkin Yeni Platonculuk öncesi gelenekten bugün sahip olduklarımız Orta Platoncular'a ait kısa metinlerdir. Bu metinler çerçevesinde gerçekleşen muhtasar bir anlatım için bk. Dillon, *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, 334.
- 11 Dostluk Epikürcü ahlâk felsefesinin merkezinde yer alan temel kavramlardan biridir. Kavrama ilişkin ekolün kurucusu Epiküros'un (öl. MÖ 270) düşünceleri için bk. Inwood - Gerson, *The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia*, 36-40, 44, 63-4, 71, 81. Söz konusu önemi nedeniyle de kavram görece fazla çalışmaya konu olmuştur. Bunlar arasında şu ikisine burada işaret edilebilir: Rist, "Epicurus on Friendship", 121-129; Aksu, "Epikürcü Felsefenin Temel Erdemleri", 317-319.
- 12 Dostluk, her ne kadar diğer filozof ve ekollerde karşılaştığımızdan oldukça farklı bir çerçevede ele alınsa da, Stoacı ahlâk felsefesinin de tartıştığı konulardan biridir; bk. Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, 342; Lesses, "Austere Friends: The

felsefe okullarının ilgisi sayesinde söz konusu yerini İslâm felsefesinin doğuşuna değin sağlamlaştırmıştır.¹³ İslâm felsefesi geleneği de doğuşu öncesi dönemde dostluğa ilişkin teşekkül etmiş bulunan alanyazının önemli çalışmalarına gerek eser tercüme yoluyla doğrudan ve gerekse ikincil kaynakların şahitliği ile dolaylı biçimde vakıf olmuştur.¹⁴ Konuya ilişkin tevarüs edilen birikime yaslanan İslâm filozofları ise, dostluk kavramının mahiyetini ve kavram etrafında ortaya çıkan problemleri değişik yönleri ile soruşturmuşlardır.¹⁵

Dostluk, filozofların ahlâk felsefesi çerçevesinde de değişik açılardan soruşturduğu bir meseledir. Dostluğun ahlâk felsefesine dair incelemelerde niçin kendisine yer bulduğu sorusunun ise birden fazla cevabı bulunmaktadır. Onlardan birisi de dostluğun kimi zaman doğrudan erdemlerden biri olarak kimi zaman da erdemle yan yana yer alan bir olgu olarak kabul edilmesidir.¹⁶ Hem bir bütün olarak insan yaşamı için taşıdı-

Stoics and Friendship”, 57-75; Long, “Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life”, 218-239. Stoacılığın dostluğa bu “farklı” yaklaşımı, sonraki dönemlerde Cicero gibi Romalı; Aziz Ambrose ve Augustine gibi Hristiyan düşünürler arasında da kendisine taraftar bulmuştur; bk. Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*; Colish, *The Stoic Tradition From Antiquity to The Early Middle Ages: II. Stoicism in Christian Latin Thought Through The Sixth Century*, 68, 121, 232-234.

- 13 Kavramın İslâm felsefesi öncesi tarihsel gelişimine dair ayrıca bk. Baltzly - Eliopolous, “The Classical Ideals of Friendship”, *Friendship: A History*, 1-64.
- 14 İslâm felsefesi içerisinde dostluk meselesini ele alan filozofların antik dünyanın konu bağlamında ürettiği birikim ile hangi isim ve eserler üzerinden nasıl irtibat kurduklarına ve söz konusu o birikimi ne şekilde kullandıklarına dair bk. Özturan, *Êthostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlak Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*, 41-44, 70-74, 408-418.
- 15 Klasik dönem İslâm filozofları içerisinde ahlâk felsefesi ile ilgilenenlerin hemen hepsinin incelemeleri arasında dostluk kavramına da farklı boyutlarda yer ayırdıklarını söyleyebiliriz. Bk. İbnu'l-Mukaffa, “El-Edebu'l-Kebîr”, İslâm Siyaset Üslubu, 76-99; Kindî, “Tarifler Üzerine”, 183; Kindî, “Kindî'nin Hikemiyâtı”, 321; Râzî, “Kitâbu't-Tıbbi'r-ruhânî”, 106-109; Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, 37; Fârâbî, *Risâletu't-tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, 203; İbn 'Adî, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 30; Âmirî, “Kitâbu's-Sa'âde ve'l-is'âd fi's-sîreti'l-insâniyye”, 202-212; İbn Sînâ, “Fi'l-Ahlâk ve'l-infi'âlâti'n-nefsâniyye”, 34/252; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 135-173; İmâm Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, II/387-474.
- 16 Kaydedilen sorunun diğer cevapları arasında dostluğun bizatihi insan edimleri ile ilişkili olması ve dahası, klasik felsefede insanın nihai gayesi sayılan mutlulukla irtibatlı bulunması gibi hususlar da yer almaktadır. Bunların yanı sıra, ahlâkî olgunlaşmanın önemli bir aracı kabul edilmesi de yine dostluğu klasik felsefe tarihinde bir ahlâk felsefesi meselesi hâline getirmiştir. Bk. Özturan, “Dostluk Neden Bir Ahlâk Felsefesi Konusudur?”, 176-189.

ğî önem dolayısıyla bizatihi dostluk kavramının kendisi hem de insanın ahlâkî yetkinlik süreci bağlamında onun erdemle olan bu yakın ilişkisi klasik dönem İslâm ahlâk felsefesine ilişkin modern araştırmaların eğildiği konulardan biri olmuştur.¹⁷ Elinizdeki bu inceleme de ilgili araştırmalara katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Söz konusu katkısını ise yine klasik dönemin önemli isimlerinden biri olan Râğıb el-İsfahânî'nin (öl. V./XI. Yüzyıl)¹⁸ dostluğa ve dostluğun erdemle ilişkisine yönelik düşünce ve yaklaşımlarını tahlil etmek suretiyle ortaya koymaya çalışacaktır. İsfahânî'nin dostluk kavramına ve husûsen de dostluğun erdemle ilişkisine dair düşünceleri ve yaklaşımı -bilebildiğimiz kadarıyla- müstakil herhangi bir çalışmaya konu kılınmamıştır. Bununla birlikte, İsfahânî'nin ahlâk felsefesini bir bütün olarak ortaya koymayı hedefleyen araştırmaların onun dostluk hakkında söylemiş olduklarını da farklı boyutlarda ele aldıklarını belirtmek gerekmektedir. Bu bağlamda öncelikle Macid Fahri'nin *İslam Ahlâk Teorileri*'nde İsfahânî'ye hasrettiği bölüme işaret edilebilir. Burada "Adalet ve Sevgi" başlığı altında İsfahânî'nin dostlukla ilişkili görüşlerine de kısaca yer verilmektedir.¹⁹ Zikredeceğimiz ikinci ve üçüncü çalışma Anar Gafarov'un İsfahânî'nin ahlak felsefesine dair hazırladığı Yüksek Lisans tezi ile yine büyük oranda bu tezin malzemesinden hareketle ürettiği makalesidir.²⁰ Her ikisi de İsfahânî'nin dostluk hakkındaki düşüncelerini sınırlı bir çerçevede ele almaktadır. İşaret edeceğimiz son çalışma, Yasien Mohamed'in İsfahânî'ye ait *Kitâbu'z-Zerî'a ilâ*

17 Klasik dönem ahlâk filozoflarından ve düşünürlerinden önden gelenlerinin dostluk anlayışlarına ve bu arada da dostluk-erdem ilişkisine yaklaşımlarına yer veren araştırmalar için bk. Türkeri, "Aristoteles, Farabi ve İbn Miskeveyh'in Ahlak Kuramlarında 'Dostluk'un Önemi", 85-100; Goodman, "Friendship in Aristotle, Miskawayh and al-Ghazâlî", 176-191; Özgen, *Mutluluk: Mutluluk Felsefeleri ve Farabi'nin Mutluluk Anlayışı*, 230-237; Alshaar, *Ethics in Islam: Friendship in the Political Thought of al-Tawhidi and his Contemporaries*, 158-221; Özturan, "Dostluk Neden Bir Ahlâk Felsefesi Konusudur?", 178-180; Ebû Zeyd, "es-Sadâka", 351-360; Toksöz, *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*, 75-140; Mian, "Love in Islamic Philosophy", 399-401; Çağrı, "Dostluk", 9/512-513.

18 İsfahânî'nin hayatı ve eserlerine dair bk. Mohamed, *The Path to Virtue: The Ethical Philosophy of al-Râğhib al-İsfahânî: An Annotated Translation, With Critical Introduction of Kitâb al-Dharî'ah ilâ Makârim al-Sharî'ah*, 57-104; Kara, "Râğıb el-İsfahânî", 34/398-401; Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî", 101-146.

19 Bk. Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, 251-253.

20 Bk. Gafarov, *Râğıb el-İsfahânî'nin İnsan ve Ahlak Anlayışı*, 35-36; a.mlf., "Râğıb el-İsfahânî'de İnsan Tasavvuru", 209-212.

mekârimi's-şerî'a adlı eserin tercümesine giriş mahiyetinde hazırladığı ve eserdeki neredeyse her meseleyi kapsayan incelemesidir. Burada Mohamed filozofun *ez-Zerî'a*'da sevgi ve dostluğa ilişkin kaydettiği görüşlerini Aristoteles ve İbn Miskeveyh'in (öl. 421/1030) görüşleri ile mukayeseli biçimde okuyucuya sunmaktadır.²¹ Bu araştırmaları konumuz açısından değerlendirdiğimizde önemli birkaç eksiklik kendisini belli etmektedir. Onlardan birincisi, çalışmaların kaynak sınırlılığdır. Zira hemen hepsi filozofun yalnızca *ez-Zerî'a* adlı çalışmasını esas almışlardır. İkincisi, ilgili çalışmaların problematik birer inceleme olmayışlarıdır. Dostluk hakkında gündeme gelebilecek soruların çok önemli bir kısmı ele alınmış ve cevaplanmaya çalışılmış değildir. Bunun yerine daha ziyade İsfahânî'ye ait açıklamaların tasviri yoluna gidilmiştir. Elinizdeki araştırma ise öncelikle anılan bu eksiklikleri gidermeye yönelik bir çabayı temsil etmektedir. Nitekim bu çerçevede, a) İsfahânî'nin konuya ilişkin *ez-Zerî'a* dışındaki eserleri de inceleme kapsamına dahil edilmiş ve böylelikle kaynak sınırlılığı aşılmaya çalışılmıştır; b) dostluk kavramı bağlamında gündeme gelen başat sorunların tamamına yönelik filozofun genel yaklaşımının tespitine gayret edilmiştir. Bu sayılan hususlar araştırmamızı yukarıda zikredilmiş bulunanlardan ayırtırmakla birlikte, çalışmamızın kapsamının yalnızca ilgili eksikliklerin giderilmesi ile sınırlı olmadığını da altını çizmek gerekmektedir. Zira çalışmamızın merkezinde yer alan sorun, bir ahlak felsefesi konusu olarak dostluğun insanî yetkinlikle ve o yetkinliğin önde gelen vasıtalarından biri olarak erdemle irtibatının İsfahânî tarafından nasıl kurulduğudur. Bu sorun ise önceki incelemelerde özel olarak gündeme gelmemiş görünmektedir.

Râgıp el-İsfahânî'nin dostluğa ve onun erdemle ilişkisine yönelik düşünce ve yaklaşımlarını soruşturan makalemiz dört bölümden müteşekkildir. İlk bölümde İsfahânî'nin dostluk kavramına ilişkin fikirlerini ana hatlarıyla serimleyeceğiz. İkinci bölümde, ahlâkî yetkinlik bakımından oynadığı rolü tespit bağlamında dostluğun erdem ile olan ilişkisine değineceğiz. Üçüncü bölümde, erdem üzerine kurulan ve dostluğun ideal biçimini ifade eden "erdem dostluğu" nun inşası, sürdürülmesi ve sonlandırılması hususlarını ele alacağız. Son bölümde ise, kaydedilen düşünce ve yaklaşımlarını değerlendirmek suretiyle İsfahânî'nin konuya ilişkin teşekkül etmiş bulunan alanyazın içerisinde nerede konumlandırılabilirceğini belirlemeye çalışacağız.

21 Bk. Mohamed, *The Path to Virtue*, 358-369.

1. Râgıb el-İsfahânî'de Dostluk Kavramı

Râgıb el-İsfahânî, tıpkı çağdaşı Ebû Hayyân et-Tevhîdî (öl. 414/1023)²² ve İbnü'l-Hammâr (öl. 410/1019)²³ gibi, dostluk kavramını müstakil eser düzeyinde incelemiş bir isimdir. Filozofun gerek dostluk kavramına hasrettiği *Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs* adlı çalışmasına²⁴ gerekse ilgili kavramı farklı yönleri ile ele aldığı diğer eserlerine bakıldığında dostluğun daima sevginin özel bir türü şeklinde değerlendirildiği görülmektedir.²⁵ O nedenle de İsfahânî'nin ahlâk felsefesi çerçevesinde dostluğa ilişkin gerçekleştirilecek herhangi bir inceleme ve elbette ki bu çalışma da mutlak surette öncelikli olarak sevgiye dair bir soruşturma şeklinde başlamak ve sonrasında da yine önemli ölçüde o hat üzere devam etmek durumundadır.

Sevgi (el-mahabbe), *İsfahânî'ye göre, insanın iyi olduğunu düşündüğü yahut da zannettiği bir şeye yönelik duyduğu istektir.*²⁶ Böylesi bir istek, diğer bir ifadeyle sevgi, canlının tabiatından kaynaklanabileceği (el-mahabbetu't-tabî'î) gibi sonradan da kazanılabilir (el-mahabbetu'l-ih-tiyârî).²⁷ Anılan sevgi türlerinden ilki insan ve hayvanlarda ortak iken ikincisi yalnızca insana mahsustur.²⁸ Bunun nedeni, iradî olan sevginin meydana gelişine yalnızca insanın sahip olabildiği bir yetinin, akıl yetisinin kaynaklık etmesidir.²⁹ Dahası, insana mahsus sevginin de farklı türleri

22 Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve's-sadîku*.

23 İbnü'l-Hammâr'ın günümüze ulaşabilmiş eserleri arasında *Makâle fî's-sadîk ve's-sadâka* başlıklı bir çalışmanın adı zikredilmektedir. Bk. Halîfât, "İbnü'l-Hammâr", 21/65-66.

24 İsfahânî bu eserde iki ana problemi ele alır ve bunlardan ikisi de doğrudan dostluk ile alakalıdır. Risalenin çözümünü peşinde olduğu soru(n)lar şunlardır:

a) İnsanlarla bir araya gelmek ve toplumsallaşmak mı yoksa insanlardan uzaklaşmak ve uzleti tercih etmek mi övgüye değerdir?

b) "Dostluk" ve "dost" sözcükleri hakikatleri bulunmayan birer lafızdan mı ibarettir yoksa bunlar dış dünyada gerçekliği bulunan birer olguya mı işaret etmektedir? Bk. İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 50-51.

25 Benzerini İbn Miskeveyh'te de (*Tehzîbu'l-ahlâk*, 137.) bulduğumuz bu değerlendirmeyi İsfahânî *ez-Zerî'a*'da açıkça dile getirmektedir; bk. İsfahânî, *Kitâbu'z-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, 256.

26 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 65, 84; a.mlf., *ez-Zerî'*, 256.

27 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 256. Benzer bir ayırım için bk. Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, 70.

28 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 256.

29 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 69.

bulunmaktadır. İsfahânî'nin "hullet", "meveddet", "uhuvvet", "aşk" "hey-mân", "hevâ" şeklinde adlandırdığı bu türlerin her biri yek diğerinden bir yönüyle ayrılmaktadır.³⁰ Bahse mevzu türlerden birisi de bu çalışmanın konusu olan ve kendisine "sadâkat" terimi ile atıfta bulunulan *dostluk*-tur.³¹

İsfahânî dostluğu "yalnızca iyilik maksadıyla tarafların birbirini eşit bir biçimde sevmesi" şeklinde tanımlamakta ve onu diğer çeşitlerden ayıran en önemli unsurun sevgideki karşılıklılık olduğu hususunun altını çizmektedir.³² Böylesi bir sevgiyi paylaşan tarafların her birini belirtmek üzere ise filozof Türkçeye *dost* olarak tercüme edebileceğimiz "sadîk" terimini kullanmakta³³ ve ilgili terimin de "doğruyu söylemek" manasına gelen "sıdk" sözcüğünden türetildiğini belirtmektedir.³⁴ Ona göre her ne kadar anılan terim aslen söze ilişkin bir doğruluğa atıfta bulunmakta ise de zamanla düşünce/inanç ve eylem alanlarında da doğruluğu ifade eder duruma gelmiştir.³⁵ İki insan arasında kurulan ve gerek düşünce gerek söz gerekse de eylem bakımından doğruluğu esas alan bu karşılıklı bağ, diğer bir deyişle dostluk, tarafları birbirine ziyadesi ile yakınlaştırmaktadır. Öyle ki, İsfahânî söz konusu tarafları yani dostları aynı nefse fakat farklı bedenlere sahip insanlar olarak nitelendirmektedir.³⁶

Dostluk kavramı etrafında ele alınan problemlerin başında onun insan hayatındaki yerini tespit gelmektedir. İsfahânî'nin bu meseleyi bir yandan toplumsallaşma (ihtilat)-yalnızlaşma (teferrüd) karşıtlığı, diğer yandan da insanın sevgi ihtiyacı üzerinden tartıştığını söylemek müm-

30 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 84-91.

31 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 90. İsfahânî'nin dostluğa işaret etmek üzere bazen "meveddet" terimini kullandığı da görülmektedir; bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 112.

32 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 90. Filozof, dostluk denilen sevgi türünün iki kişiden fazlası arasında vukuunu oldukça nadir, diğer canlılar arasında vukuunu ise imkânsız görmektedir. Bk. a.mlf., *ez-Zerî'a*, 256.

33 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 91; İsfahânî, "Risâle fî merâtibi'l-'ulûm ve'l-a'mali'd-dünyeviyye", 210.

34 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 91. Krş. İbnü'l-Mukaffa', "El-Edebu'l-Ke-bîr", 80.

35 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 91.

36 "[Dost], nefis olarak sen fakat beden olarak başkası olan kimsedir (huve ente bi'n-nefs illâ ennehu ğayruke bi's-şahs)." Bk. İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 257. Ayrıca bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 91.

kündür. Öncelikli olarak İsfahânî, klasik felsefe geleneğinin benimsemiş olduğu “insan tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır” düşüncesini sürdürüyor görünmektedir.³⁷ İlgili düşünceyi de insanın maddi yahut manevi ihtiyaçlarını giderebilmek için mutlak surette hemcinslerine muhtaç bulunması olgusuna dayandırmaktadır.³⁸ İsfahânî’ye göre insanların birbirlerine yakınlık ve bağ(ım)lılıkları o derece önemli ve türsel/aslî bir özelliktir ki, bizatihi bu varlık türüne “insan” isminin verilmesinin sebebi dahi türdeş bu canlıların birbirine karşı duydukları o ünsiyet/yakınlıktır.³⁹ Husûsen İsfahânî’nin ahlâk felsefesi çerçevesinde konuştuğumuzda ise tabiat kaynaklı bu toplumsallık özelliği ve ihtiyacı insan türünün bu dünyadaki yaşamı için belirlenen hedefler açısından da ayrıca bir gereklilik arz etmektedir. Zira filozofa göre insanın varlık nedenleri arasında yeryüzünü mamur kılmak ve yaratıcının halifesi olmak gibi gayeler de bulunmaktadır ki,⁴⁰ bunlar insanın tek başına gerçekleştirebileceği bir hedef olmaktan ziyadesi ile uzaktır.

İnsan türünün tabii bir özelliği olan toplumsallaşma, ortaya çıkabilmesi için insanlar arası karşılıklı münasebetlerin belirli bir düzen dahilinde gerçekleşmesini gerekli kılmaktadır. İsfahânî’ye göre, söz konusu düzen için gereken ilk şey sevgidir. Çünkü sevgi, sonu insanın bu dünyadaki aslî gayelerinden olan yeryüzünü imara ve yaratıcının halifeliğine varacak uzun bir sürecin başlatıcısı ve ilk sebebi durumundadır. Buna göre, sevgi insanların bir araya gelmesine, bir araya gelmek insanların yardımlaşmasına, yardımlaşma insanların birlikte çalışmasına, birlikte çalışma insanların yeryüzünü imar edebilmelerine ve bu da insanın yaratıcısına halifeliğinin gerçekleşebilmesine vesile olur.⁴¹ İsfahânî, tam da sevginin toplumsallaşmada oynadığı bu başat rol sebebiyle insana toplumsallaşma yanında başka bir tabii özellik olarak sevme yetisinin verildiğini düşünmektedir.⁴²

37 İsfahânî, *ez-Zerî’a*, 265; a.mlf., “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 55. Ayrıca bk. İsfahânî, *Tafsîlu’n-neş’eteyn ve tahsîlu’s-sa’âdeteyn*, 112, 192-193.

Söz konusu düşüncenin İsfahânî öncesi isimlerdeki karşılığı için bk. Fârâbî, “Tahsîlu’s-sa’âde”, I/139; [İbn] Miskevî, *Tehzîbu’l-ahlâk*, 29, 155.

38 İsfahânî, *ez-Zerî’a*, 265; a.mlf., “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 55-56.

39 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 58.

40 İsfahânî, *ez-Zerî’a*, 82-83; a.mlf., *Tafsîlu’n-neş’eteyn ve tahsîlu’s-sa’âdeteyn*, 104.

41 İsfahânî, “Risâle fî merâtibi’l-’ulûm ve’l-a’mali’d-dünyeviyye”, 194.

42 İnsan dışındaki canlılar arasında vuku bulan ve sevgiye benzeyen karşılıklı etkileşim

Toplumsallaşmayı ve onun bir aracı olarak sevgiyi insan için tabii bir özellik ve ihtiyaç olarak nitelendiren İsfahânî’nin sevginin bir çeşidi olarak kabul ettiği dostluğu da insanın hayatı içerisinde benzer bir konuma yerleştirmesi beklenebilecek bir durumdur.⁴³ Nitekim o da bunu yapmakta ve dost edinmenin insanın tabiatında bulunduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasını da her bir insan ferdinin kendisine uygun birine meyletmesi olgusuna dayandırmaktadır.⁴⁴ Dostluğun bir ihtiyaç olduğu düşüncesine paralel biçimde İsfahânî dostun da kendisine her hâlükârda ihtiyaç duyulan kimse olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Kendisi dostluğa ve dostla yönelik söz konusu ihtiyacın derecesini o kadar ileri bir seviyede görmektedir ki, kendisinden önceki filozofların bu bağlamda öne sürdüğü “dünya tüm güzellikleriyle kişiye yönelse bile yine de onun dostsuz yaşamayacağı” iddiasını paylaşmaktadır.⁴⁶ Yine bu cümleden olmak üzere İsfahânî, dosttan müstağni kalabileceğini düşünen kimsenin yalnızca kibri nedeniyle böylesi bir düşünceye kapıldığını ileri sürmektedir.⁴⁷

Yukarıda kaydedilen anlatım dostluğu kendisine bigâne kalınmayacak bir olgu olarak tasvir etmektedir. Peki, insan yaşamı için böylesine önemli bir insanî ilişki biçimi olan dostluk insana mahsus ahlâkî yetkinlik açısından nasıl bir rol üstlenmektedir? Bu rol, ayrıntıları aşağıda belireceği üzere, dostluğun erdem ile ilişkisinde kendisini göstermektedir.

2. Dostluğun Ahlâkî Yetkinleşme Sürecindeki Rolü

2.1. Erdemi Elde Etmenin ve Aşmanın Bir Aracı Olarak Dostluk

Klasik felsefe geleneği insanî yetkinleşmenin birincil vasıtaları olarak erdemleri kabul etmektedir. Ana hatlarıyla övgüye değer zihin ve karakter nitelikleri şeklinde resmedebileceğimiz erdemler, ahlâkî yaşamın

durumunu İsfahânî “ülfet” olarak adlandırmakta ve sevginin yalnızca insana mahsus bulunduğu altını çizmektedir. Bk. a.mlf., “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 56, 69. Bu konuda ayrıca bk. a.mlf., *ez-Zer’â*, 256.

43 Bu noktada hemen belirtmek gerekmektedir ki, dostluğun gerekliliği de kavrama ilişkin diğer pek çok husus gibi tartışmalara konu olmuştur. İsfahânî ilgili tartışmanın taraflarının argümanlarını değerlendirdikten sonra onun gerekliliği üzerinde karar kılar; bk. a.mlf., “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 103-104.

44 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 104.

45 İsfahânî, *ez-Zer’â*, 257.

46 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati’n-nâs”, 104.

47 İsfahânî, *ez-Zer’â*, 257.

ideal bir biçimde sürdürülebilmesi için gerekli vazgeçilmez özelliklerdir. Bununla birlikte, erdemlerin yetkinlik için tek başlarına yeterli gelip glemeyecekleri hususu tartışmalıdır. İsfahânî bu tartışmada erdemleri gerekli görmekle birlikte yeterli kabul etmeyen ahlâk filozofları arasında yer almakta ve insanın erdemlere ilave olarak “dışsal iyiler” denilen birtakım yardımcı unsurlara da ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir.⁴⁸ Böylesi dışsal iyilerden birisi de dostluktur.⁴⁹ O bakımdan, filozofun erdem ile dostluk arasında kurduğu ilişkinin detaylarına bakmak ve bu detaylar arasında özellikle de “erdemli fâil niçin aynı zamanda bir dosta da gereksinim duyar” sorusuna bir yanıt bulabilmek, İsfahânî'nin insanın yetkinleşmesi sürecinde dostluğa biçtiği role ışık tutacaktır.

Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te dostluğu “erdem veya erdemle birlikte bulunan bir şey” olarak tanımlaması (1155a1-5), felsefe tarihinde dostluk ile erdem arasında sıkı bir irtibatın kurulmasını sağlamıştır. Söz konusu irtibat, İsfahânî'nin ahlâk felsefesinde de kendisine bir karşılık bulmuştur. Her ne kadar İsfahânî'nin metinlerinde dostluğun erdemlerden biri olarak kabul edildiğini gösterir bir açıklamaya tesadüf edilmese de yine de dostluğun erdemle olan son derecede yakın ilgisi farklı bağlamlarda değişik şekillerde vurgulanmıştır. Bu anlamda dostluk filozofun metinlerinde karşımıza bir yönüyle ahlâkî fâili erdeme ulaştıran, bir yönüyle de onun erdemi aşmasını sağlayan bir insanî ilişki türü olarak çıkmaktadır. Dostluğun bu iki yönünü biraz daha belirginleştirebilmek için toplumsallaşma olgusuna yeniden dönmemiz gerekmektedir.

Dostluğun ve dostluk benzeri diğer sevgi türlerinin kendisi altın- da sıralanabileceği bir üst başlık olarak toplumsallaşma, İsfahânî'ye göre, tüm tabiiliğine ve zaruretine rağmen insanın ahlâkî yetkinliği bakımından tartışma konusu olmaktan uzak kalamamıştır. Tartışmanın taraflarından biri insanlarla iltilatın yani her türü ile toplumsallaşmanın, diğeri ise teferrüdün yani insanlardan uzak kalıp yalnızlaşmanın daha değerli

48 Filozofun dışsal iyilere yaklaşımına ve bunlarla insanî yetkinlik arasında kurduğu irtibata dair bk. Aksu, “Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-İsfahânî'de Dışsal İyiler Problemi”, 18-31.

49 Dostluğun bir dışsal iyi olarak insanî yetkinlik sürecindeki rolüne ilişkin klasik dönem filozoflarının görüşleri için bk. Özturan, “Dostluk Neden Bir Ahlâk Felsefesi Konusudur?”, 180-182. Aynı konuda İsfahânî'nin değerlendirmelerine dair de ayrıca bk. Aksu, “Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-İsfahânî'de Dışsal İyiler Problemi”, 22, 27-28, 30-31.

olduğunu savunmuştur.⁵⁰ İsfahânî'nin ilgili tartışmada bir nevi orta yolu benimsediği gözlenmektedir. Çünkü onun açısından genel manada toplumsallaşmanın gerekliliği tartışma konusu olmaktan uzak ise de bazı durumlarda bu gerekliliğe bir istisna getirilebilmesi mümkündür. Buna göre, ülkesini idare edecek sultanın; hikmet ile meşgul olacak hakîmin ve rabbine niyazda bulunacak zahidin yalnızlığı kabul edilebilirdir.⁵¹ Ancak böylesi kimseler için dahi belirli bir ahlâkî olgunluğa erişmiş bulunmak bir ön şart olarak varlığını korumaktadır. Anılan durumlar ve şartlar dışında yalnızlık hiçbir biçimde ve hiç kimse için doğru kabul edilmemektedir.⁵² Bunun dayandığı ana gerekçe ise yalnızlığın insan olmanın niteliklerini iptal etmesi ve dahası kişinin erdem sahibi hâle gelebilmesini imkânsız kılmasıdır. Nitekim bu bağlamda İsfahânî yalnız bir yaşam biçimini sürdürenleri ölümlere benzetmekte ve dahası, bu yaşam biçimini tercih eden kimseyi iyi biri zannedenlerin iddialarına da karşı durmaktadır. Zira, ona göre, insanın iyiliği belirli bir eylem süreci içerisinde, aktif bir yaşamın benimsenmesi suretiyle ortaya çıkabilecek bir niteliklerdir.⁵³ Eşdeyişle, insanın değeri kötü olmamasından, kötülükten uzak durmasından değil bilfiil iyilikte bulunmasından ileri gelmektedir.⁵⁴

İsfahânî'nin bir yandan iyiliğin bizatihi iyi ve erdemli olanı icra etmekle varlık bulabileceğini öne sürmesi, diğer yandan da yalnızlığı insanı ne ise o kılan hususiyetlerin ve özellikle de erdem oluşması önünde bir engel olarak zikretmesi, onun toplumsallaşmayı ve elbette ki onun özel bir türü olarak da dostluğu erdem vasıtası kabul ettiğini göstermektedir. Nitekim kendisinin insanın iyi kimselerle bir arada bulunması gerektiğini ısrarla vurgulaması da yine aynı kabulün bir tezahürüdür. Filozofa göre nasıl ki kötülerle dostluk kişide bulunan iyi nitelikleri, erdemleri ortadan kaldırılabiliyorsa, benzer biçimde iyilerle dostluk da kötülükleri, er-

50 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 259-260.

51 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 260; a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs", 54, 64.

52 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs", 62-64.

53 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 260. Yalnız bir yaşamı tercih edilenler ile ölümler arasında kurulan benzerlik ilişkisi İbn Miskeveyh'te karşımıza çıkmaktadır; bk. *Tehzîbu'l-ahlâk*, 168.

54 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 260. Orijinal metindeki ifadelerde mana "insanın değeri iyi olmasıdır kötü olmasında değil" şeklinde belirlemekle birlikte, biz, anlatımın bağlamı dikkate alındığında metinde fazladan bir olumsuzluk edatının daha yer alması gerektiğini ancak yazma yahut neşir kaynaklı olarak bunun eksik kaldığını düşünmekteyiz. Toplumsallığın insanın yetkinliğine zarar verdiği görüşü ve eleştirisi için ayrıca bk. İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs", 59-63.

demsizlikleri ortadan kaldırabilir. Çünkü dostluk taraflar arasında ahlâkî etkileşime, nefslerin karşılıklı olarak birbirlerine iyi nitelikte huylar yani erdemler yahut kötü nitelikte huylar yani erdemsizlikler aktarmalarına ortam sağlayabilecek bir ilişki biçimidir.⁵⁵

Ahlâkî fâilin iyi ve erdem sahibi olabilmesi için zemin oluşturan ve bu yönüyle de erdeme aracılık eden dostluk, bir diğer yönüyle de aynı fâilin erdemi aşabilmesine imkân tanımaktadır. Onun bu özelliği, aynı zamanda, zaten erdemli olan bir insanın dostluğa niçin ihtiyaç duyacağı sorusunun da cevabını teşkil etmektedir. Meseleyi açımlayacak olursak, İsfahânî adaletin erdemlerin bütününe verilen bir ad veya kişinin gerek kendisine gerekse kendisi dışındakilere yönelik edimlerine esas olabilmesi dolayısıyla erdemlerin en yetkini olarak görüldüğünü dile getirmektedir.⁵⁶ Ancak hangi anlamı esas alınırsa alınsın filozof adaleti hem dostluğun temeli olan sevgiden hem de bizatihi dostluktan daha alt seviyede bir nitelik olarak değerlendirmektedir. Şöyle ki; kişinin kendisi dışında biriyle olan münasebetinde adaleti değil de sevgiyi esas alması daha değerlidir.⁵⁷ Çünkü insanlar birbirlerini sever ve birbirlerine sevgi ile muamelede bulunurlarsa adalete ihtiyaç kalmamaktadır. Ancak bunun tersi söz konusu değildir. O nedenle adaletin sevginin vekili olduğu ve ancak sevgi var olmadığında hüküm icra edebildiği belirtilmiştir.⁵⁸

Genel olarak sevgi hakkında varılan bu hükümler İsfahânî açısından onun özel bir türü olan dostluk için de bütünüyle geçerlidir. Başka bir ifadeyle, dostluk da erdemlerin en yetkini olan adaletten daha üstündür. Söz konusu üstünlüğü de ondan müstağni olmasında yatmaktadır. Zira insanların adalete duydukları ihtiyacın sebebi zulüm görme korkusudur. Hâlbuki iki dost birbirine hiçbir surette zulmetmez, aksine birbirlerine her konuda gerekenden fazlasını ikram ederler.⁵⁹ Adaletin erdemlerin

55 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 258-259. Benzeri bir düşünceyi Yahyâ b. 'Adî husûsen gençler için dile getirmektedir; bk. İbn 'Adî, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 24.

56 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 249. Krş. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 112.

57 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 252.

58 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 257; a.mlf., "Risâle fî merâtibi'l-'ulûm ve'l-'amali'd-dünyeviyye", 193. Sevginin adalet ile ilişkisine dair ayrıca bk. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 133-134; Toksöz, İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri, 124-134; Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 407-408.

59 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 107. Dostluğun adalete ihtiyaç bırakmayacağı düşüncesine ilişkin ayrıca bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1155a25-30; Aspa-

tamamını içine alan yahut onların içerisinde en önde gelen değer kabul edildiği göz önünde bulundurulursa, dostluğun hâlihazırda erdeme sahip olanlar için de erdemin ötesinde yeni bir yetkinlik ufku anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, o zamana değin “erdemli” olan kararlar, tavırlar ve eylemler, dostluğun tesisi sonrasında “dostça” kararlar, tavırlar ve eylemler seviyesine yükselecektir.

İsfahânî'nin dostluk-erdem ilişkisine dair okuyucusuna sunduğu ve birbirini tamamlayan iki yönü dikkate aldığımızda şunları söyleyebilmemiz mümkündür: Bir fâil övgüye değer ahlâkî niteliklere sahip bir hemcinsi ile dostluk ilişkisi geliştirebilirse, kuracağı dostluk bağı aracılığı ile erdemli hâle gelebilme veya bu hâli sürdürebilme yahut da erdem bakımından bulunduğu seviyeyi daha ideal bir noktaya taşıyabilme imkanına kavuşabilecektir. Aynı dostluk bağı hakiki manada erdemli iki insan arasında tesis edildiğinde ise, taraflar insanî yetkinlik sürecinin daha ileri bir aşamasına geçebileceklerdir. Tüm bu kaydedilenlere bakarak, dostluğun ahlâkî yetkinlik sürecinde mühim bir yerinin bulunduğu sonucuna varılabilir. Zira bu bölümün başında erdemin insanî yetkinliğin en temel vasıtası olduğu belirtilmişti. Dostluk, birinci yönü itibarıyla değerlendirildiğinde, ilgili temel vasıtaya yani erdeme ulaşmak için bir aracı rolü üstlenmesi hasebiyle ahlâkî fâilin yetkinleşmesine kısmen dolaylı denilebilecek bir katkıda bulunmaktadır. İkinci yönü itibarı ile değerlendirildiğinde ise dostluk, erdemden daha değerli bir vasıta olarak onun yerini almakta ve fâilin yetkinleşmesine daha üst düzeyde bir etkide bulunmaktadır.

Buraya değin kaydedilenler İsfahânî'nin dostluk-erdem ilişkisine çizdiği çerçeveyi belirginleştirmekte ve erdemle olan bu ilişkisi üzerinden de dostluğun insanın ahlâkî yetkinleşmesinde oynadığı önemli rolü ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu önemin mutlakaştırılmaması gerektiğini de belirtmemiz gerekmektedir. Bunun nedeni, dostluğun birden fazla tezahür biçiminin bulunması ve onların hepsinin insanın yetkinliği açısından aynı olumlu etkiye sebebiyet vermemesidir. O nedenle, konuya ilişkin çerçevenin tamamlanabilmesi için İsfahânî'nin bahse mevzu tezahür biçimlerine yönelik yaklaşımının ve değerlendirmelerinin ortaya konulması gerekmektedir. Bunu da dostluğa ilişkin diğer problemlerin incelemeğinde olduğu gibi yine filozofun sevgi çeşitlerine dair açıklamaları üzerinden takip edebilmemiz mümkündür.

sius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 15, 36-39.

2.2. İsfahânî'de Dostluk Çeşitleri

Klasik dönem filozoflarının önemli bir kısmına göre adına dostluk denilen ilişki türünün üç farklı çeşidi bulunmaktadır. Temeli ve gayesi a) haz olan, b) menfaat olan ve c) erdem olan dostluklar.⁶⁰ Dostluk çeşitlerine ilişkin bu üçlü taksim İslâm filozoflarına ait metinlerde karşımıza genellikle, dostluğun özü itibarıyla bir sevgi türü olması dolayısıyla, üç sevgi (el-mahabbe) çeşidi şeklinde çıkmaktadır.⁶¹ Bu tespit İsfahânî'ye ait metinler için de geçerlidir.

İnsan, İsfahânî'ye göre, her türden ediminde şu üç farklı gayeden birini gütmektedir: Haz, çıkar ve erdem. Sevgi de bir edim olduğundan ötürü insanın herhangi bir varlıkla tek taraflı yahut karşılıklı kuracağı sevgi bağının da benzer şekilde üç amacı bulunacaktır.⁶² Bu amaçlardan her biri, aynı zamanda sevginin niteliğini ve dolayısıyla da çeşidini belirleyecektir. Buna göre sevginin üç farklı çeşidi söz konusudur: a) Gayesi haz olan (el-mahabbe li'ş-şehveti), b) gayesi herhangi bir çıkar olan (el-mahabbe li'l-menfati) ve c) gayesi erdem olan (el-mahabbe li'l-fazileti) sevgi.⁶³ İsfahânî, sırasıyla haz sevgisi (a), çıkar sevgisi (b) ve erdem sevgisi (d) olarak adlandırabileceğimiz bu sevgi çeşitleri ile belirli insan grupları

60 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1156a6-1157b5; Theophrastus of Eresus, "Friendship", 583, 589, 622-623, 628-631; Dillon, *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*, 334; Aspasius, *On Aristotle Nicomachean Ethics 1-4*, 7-8, 170-176; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 135-136.

61 Bk. Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, 70-71; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 136. İslâm felsefesinde sevgi/dostluk çeşitlerine ilişkin farklı tasnifler için bk. Ebû Zeyd, "es-Sadâka", 359-360; Toksöz, *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*, 94.

62 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 65.

63 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 256. İsfahânî burada, İbn Miskeveyh'i takiben, anılan sevgi çeşitleri arasında gayesi ilk iki çeşidin karışımı olan yani taraflardan birinin haz, diğerinin ise çıkarı hedeflediği bir sevgi çeşidini daha müstakil bir seçenek olarak kaydetmektedir. Krş. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 135-136. Ancak dostluk kavramına ilişkin gerek ilgili eserinde yer verdiği geri kalan anlatımlarında ve gerekse diğer çalışmalarındaki açıklamalarında sevgi çeşitlerini yalnızca a, b, c ile sınırlamaktadır. Bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 66-67, 76. Filozof bu taksimi yanında sevgi çeşitlerini yine gaye esaslı olmak üzere ve ilkiyle de benzerlik taşıyan biçimde bir başka taktime daha tabi tutmaktadır: a) Mutlak iyilik olan sevgi, ki bu uhrevî kurtuluşa yönelik sevgidir; b) Nâkis iyilik olan sevgi, ki bu övülen faydaya ve yerilmeyen arzuya yönelik sevgidir; c) Hiçbir yönüyle iyi olmayan sevgi, ki bu da yerilen arzulara yönelik sevgidir. Ancak İsfahânî'nin dostluk hakkındaki açıklamalarında bu taksimi herhangi bir şekilde dikkate almadığı görülmektedir. Anılan taktime dair bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 68.

arasında irtibat kurmaktadır. Şöyle ki, haz sevgisi genelde gençlerin ve zenginlerin sahip olduğu sevgi çeşidi iken; çıkar sevgisi çoğunlukla tüccarların ve satıcıların meylettikleri bir sevgi çeşididir. Temeli ve gayesi erdem olan sevgi ise iyi ve seçkin insanların besledikleri sevgi çeşididir.⁶⁴ Filozof, beslediği sevgide gayesi erdem olanların bu sevgiden aynı zamanda haz ve çıkar da elde edeceğini; gayesi çıkar olanın bunun yanında erdeme değil fakat hazza sahip olacağını; son olarak gayesi haz olanın ise buna ilave olarak yalnızca az bir miktar da çıkara kavuşabileceğini ifade etmektedir.⁶⁵

İsfahânî'nin sevginin farklı türlerini birbirinden ayırt ettiğini ve hullet, meveddet, uhuvvet, aşk vb. adlar alan bu türler arasında dostluğu da eklediğini yukarıda zikretmiştik. Dostluk tanımı gereği iki kişi arasındaki karşılıklı ve eşit düzeydeki sevgiyi ifade ettiğinden ötürü, tarafların sevgilerinde güttükleri gayenin yani sevgilerinin çeşidinin dostluklarının çeşidini de belirleyeceğini söyleyebiliriz.⁶⁶ Biraz daha açımlayacak olursak; temeli ve gayesi erdem olan sevginin (el-mahabbe li'l-fazileti) biçimlendirdiği dostluk ilişkisinin de temeli ve gayesi -doğaldır ki- erdem olacaktır. İsfahânî birbirlerini erdeme ulaşabilme yahut daha erdemli olabilme maksadı ile seven iki insanın dostluğunu "mutlak dostluk" (es-sadâkatu'l-mahz) şeklinde nitelendirmektedir.⁶⁷ Ancak biz, mahiyetine gönderme yapmak suretiyle bu dostluk çeşidini "erdem dostluğu" biçiminde de ifade edebiliriz.⁶⁸ Nitekim İsfahânî'nin böylesi bir dostluk ilişkisinin

64 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 66. Konuya ilişkin ayrıca bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 77-81.

65 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 66.

66 İsfahânî açık ve doğrudan ifadelerle bir dostluk çeşidi taksimi sunmamakla birlikte, sevgi çeşitlerine dayalı olarak yapılacak bir taksimin filozofun dostluk kavramına çizdiği çerçeveye aykırı düşmeyeceğini düşünmemize imkân veren metinsel dayanaklara sahibiz. Bk. a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 90-91, 112.

67 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 112.

68 Erdem üzerine kurulu ve amacı da yine erdem olan dostluğun "erdem dostluğu" değil "mutlak/yetkin/gerçek dostluk" olarak adlandırılması şeklindeki terimsel tercihi Aristoteles ve sonrasındaki isimlerde de görmekteyiz. Aristoteles, söz konusu dostluk çeşidini *Nikomakhos'a Etik*'te (1156b7-8) "teleia philia" (yetkin/mükemmel dostluk) terimi ile ifade etmektedir ve bu terim eserin klasik dönem Arapça tercümesinde "el-mahabbetu't-tâmme" (tam/yetkin sevgi) şeklinde karşılanmıştır. Krş. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 390, 391, dip. 1; Akasoy - Fidora, *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*, 435. Yine bu minvalde, doğrudan "erdem dostluğu" ifadesini kullanmak yerine bu dostluk çeşidinin hakikiliğini/idealliğini vurgulayan terimlere

taraflarından her birini belirtmek üzere “erdemli dost” (es-sadîku'l-fâzıl, sadîkun fazılun) terimine başvurması da bizim bu tercihimizi desteklemektedir.⁶⁹ Yine aynı hat üzerinden devam etmek suretiyle biz, erdem dostluğuna benzer biçimde birbirlerini çıkar maksadı ile sevenlerin dostluğunu “çıkarm dostluğu” ve haz maksadıyla sevenlerinkini de “haz dostluğu” olarak isimlendirebiliriz ki, İsfahânî'nin bunlara işaret için kullandığı terimler de sırasıyla “meveddetu't-tam' ve'l-lezze”dir.⁷⁰

İsfahânî yukarıdaki açıklamalarda zikri geçen üç çeşit sevgi arasında yalnızca temeli ve gayesi erdem olan sevginin kalıcı olduğunu, teşvik edildiğini⁷¹ ve yine benzer biçimde, ancak böylesi bir sevginin biçimlendirdiği dostluk ilişkisinin yani erdem dostluğunun hakiki manada dostluk adını taşımaya layık bulunduğunu, diğer ikisinin ise aslında dostluk olmayıp benzetme ve kıyas yoluyla bu isimleri aldıklarını belirtmektedir.⁷² Nitekim hem bu çalışmanın birinci bölümünün başında kaydedilen dostluk tanımındaki “yalnızca iyilik maksadıyla” şeklindeki vurgu⁷³ ve hem de haz ve çıkar dışında kalan dostluk çeşidini “es-sadâkatu'l-mahz” olarak nitelemesi de yine kendisinin mutlak ve gerçek manada dostluğu erdem

başvurmanın İsfahânî dışındaki İslâm ahlâk filozoflarında da karşımıza çıktığını söyleyebiliriz: Ö. “es-sadâkatu'l-hakîkiyye”; bk. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 155.

Öte yandan dostluk kavramının klasik felsefedeki görünüşleri üzerine yapılan modern çalışmalara bakıldığında, temeli ve gayesi erdem olan dostluğa atıfta bulunmak üzere hem klasik dönem filozoflarının yukarıda kaydedilen terim tercihlerinin sürdürüldüğünü hem de bunun yanında sıklıkla “erdem dostluğu” (virtue-friendship, friendship of virtue) terimine başvurulduğunu görmekteyiz. Modern alanyazında karşılaştığımız bu yaygın kullanıma uymak suretiyle biz de İsfahânî'nin “es-sadâkatu'l-mahz”ını içeriğini dikkate alarak burada “erdem dostluğu” biçiminde ifade etmeyi tercih ettik. “Erdem dostluğu” ifadesinin kullanımına dair bk. Cooper, “Aristotle on the Forms of Friendship”, 627; Tracy, “Perfect Friendship in Aristotle's 'Nicomachean Ethics'”, 65-66; Schroeder, “Aristotle On The Good of Virtue-Friendship”, 203; Stern-Gillet, *Aristotle's Philosophy of Friendship*, 11, 21, 147-8, 161; Baltzly - Eliopoulos, “The Classical Ideals of Friendship”, 22; Long, “Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life”, 227, 234-235.

69 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 106. “Erdemli dostları” nitelemek üzere İsfahânî, ayrıca, “el-ehu's-sâlih”, “es-sadîku'l-hayyir” ve “es-sadîku's-sâlih” terimlerini de kullanmaktadır; bk. a.mlf., “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 104, 106.

70 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 112.

71 İsfahânî, “Risâle fî merâtibi'l-'ulûm ve'l-'amali'd-dünyeviyye”, 196-197.

72 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 90-91. Krş. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1157a29-35, 1157b1-5; Akasoy - Fidora, *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*, 441.

73 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 90.

temelli ve hedefli olanına hasrettiğinin bir işaretidir. Bir sonraki bölümde, İsfahânî'nin hakiki olarak nitelediği ve insanî yetkinliğe katkısı bakımından idealize ettiği bu dostluğa ilişkin yaklaşımını ve o dostluk çeşidi etrafında oluşan sorulara yanıtlarını ele almaya çalışacağız.

3. İdeal Dostluk Çeşidi Olarak Erdem Dostluğu

İsfahânî'nin iki insan arasındaki ideal dostluk biçimini temeli ve gayesi erdem olan dostluk olarak belirlemesi, anılan çeşitte bir dostluğun nasıl tesis edilebileceği, böylesi bir dostluğu sürdürebilmek için tarafların, erdemli dostların nelere dikkat etmesi gerektiği ve nihayetinde de hangi şartlar altında bu dostluğun sonlanabileceği/sonlandırılmasının gerekeceği sorularını gündeme getirmektedir. Kaydedilen soruların tamamının filozofun metinlerinde detaylıca ve müstakil başlıklar altında irdelendiğini söylemek çok mümkün değildir. Bununla beraber, kendisinin cevap olarak kabul edebileceğimiz birtakım açıklamalarına sahip olduğumuzu da ifade etmek gerekmektedir.

Konuya ilişkin anlatıma, filozofun klasik felsefe geleneğinin önemli meselelerinden birini teşkil eden “dostluk, erdem bakımından benzer kimseler arasında mı yoksa birbirini zıt kimseler arasında mı kurulabilir” sorusuna ilişkin değerlendirmeleri ile başlamak mümkündür.⁷⁴ İsfahânî, insanların bir kısmının ancak benzer kimselerin birbirini sevebileceğini iddia ettiğini belirtmektedir. Buna göre, sevgi *birlik* demektir ve birlik de benzer şeyler arasında vuku bulabilir. O nedenle de erdemli erdemliyi, erdemsiz de erdemsizi sever; aynı şekilde hakîm cahili, cahil de hakîmi sevemez. Devamında filozof, insanların diğer bir kısmının da bu iddiaya bir şeyin yalnızca zıttına karşı sevgi duyacağı şeklinde karşılık verdiğini dile getirmektedir. Onlara göre ise kötü kötüye değil aksine iyiye âşık olur.⁷⁵ İsfahânî'ye göre her iki grup da dostluk çeşitlerinin yalnızca bir kısmını incelemiş ancak hepsi hakkında genel bir yargıda bulunmuştur. O nedenle de hataya düşmüşlerdir. Şöyle ki; birinci grup erdemli insanların sadece erdemlileri erdemi için sevdiğini görmüş ve buradan kalkarak bir genelle-

74 Bu sorunun İsfahânî öncesi gelenekteki cevapları için bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1155b1-10, 1156b6- 1157b5, 1159a33-1159b3, 1165b16-17, 1166a3-9; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 25-26, 71-74; Theophrastus of Eresus, “Friendship”, 624-625; Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*, 83, 91, 96-97; [İbn] Mis-keveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 138-139; Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve's-sadîku*, 54-55, 69-70.

75 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs”, 73-74.

mede bulunmuştur. Benzer şekilde ikinci grup da sadece çıkara ve hazza dayalı sevgi ilişkilerine bakmak suretiyle bir hükme varmıştır.⁷⁶ Bu açıklamalar göstermektedir ki, filozofa göre, erdem dostluğu ancak erdemli veya erdem peşinde olan iki insan arasında kurulabilir. Başka bir deyişle, taraflardan birinin haz yahut çıkar peşinde, diğersinin ise erdeme varma arzusunda olduğu bir dostluk ilişkisi pek mümkün değildir.

Hakiki dostluk peşinde olan bir insan, İsfahânî'ye göre, öncelikle bu çeşit dostluk ile haz ve çıkar dostluğunun birbirinden farkını bilmeli ve bunların arasını kati surette ayırt etmelidir.⁷⁷ Bundan sonra ise, o kimsenin dost edineceği kişide özellik olarak suret güzelliği, beden kuvveti, soy üstünlüğü, zenginlik ve mal-mülk çokluğu gibi haz ve çıkar nesnesi nitelikleri değil hikmet, iffet, şecaat ve adalet gibi erdemleri araması gerektiğini ve ancak bu sayede dostlar arasındaki sevginin samimi, sohbetin ganimet, kardeşliğin de soylu olabileceğini açıkça ifade etmektedir.⁷⁸ Yine bu düşüncelerinin doğal bir uzantısı olarak da İsfahânî yalnızca erdemli dostun (es-sadîku'l-fâzıl) bir övünç vesilesi olabileceğinin altını çizmekte ve böylesi bir dostun beden değil ruh hısımlı olması hasebiyle öz kardeşten bile üstün tutulabileceğini, hatta ve hatta kişiye kendisinden bile daha faydalı olabileceğini öne sürmektedir.⁷⁹ Çünkü kendi nefsi kişiye kötülüğü tavsiye ederken, erdemli dost ona yalnızca iyiliği tavsiye edecektir.⁸⁰

İsfahânî, erdeme dayalı bir dostluk kurabilmek için kişinin dikkat etmesi gereken bazı hususi noktalar da belirlemiştir. Ona göre, cahil ile dostluk kurmaktan sakınılması gerektiğinden ötürü karşı tarafta belirli bir bilgi seviyesi aranmalıdır. Aynı şekilde, karşı tarafın mutlaka öfkeli ve canının sikkın olduğu durumlardaki tepkileri dikkatle gözlemlenmelidir. Hatta bu maksatla dost adayını kasti olarak kızdırmak bile bir seçenektir. Yine bu bağlamda, dost olacakların tartışmadan kaçınan insanlar olmaları da önemlidir. Son olarak, erdemli bir dostun dostluğuna bağlılığı esas olduğundan bu özelliği sergileyebilecek biri bulunmalıdır. Özetle, dost seçilecek kimse bilgili, sabırlı, munis ve sadık biri olmalıdır.⁸¹ Filozof, ki-

76 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 74-75.

77 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 112.

78 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 113-114.

79 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 106.

80 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 107.

81 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 114-115.

şinin böylesi özelliklerde birini bulduğu vakit bir an bile tereddüt etmeden onunla dost olmaya çalışmasını, çünkü o kimsenin erdemli insanların dost edinmek isteyeceği biri olduğunu; dahası, anılan özelliklerin hepsine sahip olanı bulmak şöyle dursun çoğunu taşıyan biri bile bulunduğu anda onunla dostluk ilişkisinin geliştirilmesi gerektiğini açıkça belirtmektedir.⁸²

Kaydedilen bu açıklamalar bize göstermektedir ki, İsfahânî erdem dostluğunun değerli ancak kurulması zor bir dostluk olduğu düşüncesini taşımaktadır.⁸³ Sahip olduğu değer ve zorluk miktarı, edinilecek dost sayısının az mı yoksa çok mu olması gerektiği tartışmasını da beraberinde getirmektedir. Bu tartışmada filozof ilk seçeneğin kendisini doğal olarak dayattığını, zira insanın istese de böylesine değerli ve elde etmesi güç bir şeyin fazlasına sahip olamayacağını söylemektedir.⁸⁴

Değeri, zorluğu ve bunun bir sonucu sayılacak biçimde de nadir görülüyor oluşu hâlihazırda kurulmuş bulunan bir erdem dostluğunun sürdürülmesi için çokça gayret ve fedakârlık gösterilmesini gerekli kılmaktadır. İsfahânî'nin de bu mesele üzerinde diğer hususlardan daha fazla durduğunu ifade edebiliriz. O nedenle, burada konuya ilişkin düşüncelerinden yalnızca temel olanlarına işaret etmekle yetineceğiz. Söz konusu düşüncelerinin başında ise, erdemli dostların birbirlerine karşı benzer duyguları paylaşmaları gerektiği hususu gelmektedir. Daha açık bir ifadeyle, dostlar birbirleri ile sevinmeli ve yine birbirleri ile üzülmelidir. Birden fazla insanla dostluk kurulmuş olması durumunda bu prensip, yeri geldiğinde birbirine zıt duygu durumlarının yakın aralıklarla tecrübe edilmesi gibi bir neticeye yol açabilir. Bunun doğuracağı zorluğa dikkat

82 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 115. İnsanın erdem dostluğu kuracağı birini bulma sürecinde hem dikkat etmesi gereken hususlara hem de atması gereken adımlara ilişkin oldukça benzer görüşler için ayrıca bk. Theophrastus of Eresus, "Friendship", 605-609; Themistius, "On Friendship", 90-98; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 157-160.

83 İnsanın başka biriyle erdem temelli bir dostluk kurabilmesinin zorluğuna dair bk. İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 100-103; a.mlf., *ez-Zerî'a*, 257.

84 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 108, 111. İdeal dostluk ilişkisinin doğal olarak az sayıda insan arasında vuku bulabileceği düşüncesine dair ayrıca bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1156b24-25; Theophrastus of Eresus, "Friendship", 577, 581-582; Themistius, "On Friendship", 94; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 29, 71-74, 202-206; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 155; Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve's-sadîku*, 52, 71.

çeken İsfahânî, böylesi bir durumda kalmamak için prensibe bağlılığı gevşetmeyi değil dost sayısını az tutmayı tavsiye etmektedir.⁸⁵

Dostluğun aynı zamanda duygudaşlık olduğunu kabul eden İsfahânî, yalnızca duygu dünyasının değil hayatın getirdiği olumlu ve olumsuz maddi koşulların da dostlarca paylaşılması gerektiğini, dostların bollukta da darlıkta da birbirleri yanında olmalarının icap ettiğini dile getirmektedir.⁸⁶ Dostluğun mahiyeti açıklığa kavuşturulurken de belirtildiği gibi, esasında İsfahânî için dost demek ihtiyaç duyulan kimse demektir. Taraflardan biri kötü durumda ise diğeri ona yardım eder ve sıkıntısını hafifletir; yok iyi durumda ise bu kez de yanında olur ve varlığını hatırlatır.⁸⁷ Böylelikle erdemli dostu sayesinde insan fazladan göz, kulak ve kalp sahibi olur. Nitekim dostun insanın “öteki kendi”si olarak nitelendirilmesinin nedeni de tam anlamıyla budur.⁸⁸

Dostluk ilişkisinin sürmesinin maddi ve duygusal durumları paylaşmak şeklinde birtakım şartları bulunduğu gibi, söz konusu ilişkinin “erdemli” kalabilmesi için de birtakım şartların varlığı gereklidir. Bu bağlamda en temel şart, dostlar arasında karşılıklı olarak iyiliğin her daim tavsiye edilmesidir. Çünkü erdemli dost, özü itibarıyla, dostuna iyiliği tavsiye eden ve ona arzularına sırt çevirip aklının buyruklarına uyma noktasında yardımcı olan kimse demektir.⁸⁹ Dostların birbirlerinin sahip buldukları huyların iyiliğini veya kötülüğünü, başka bir deyişle birbirlerinin erdemini yahut erdemsizliğini etkileyebilme gücü olduğu hesaba

85 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 109. Söz konusu bu duygudaşlık prensibinin işletilmesinin dost sayısında fazlalık olması durumunda kişiyi duygusal açıdan zorlayabileceğine başka isimler de dikkat çekmektedir; bk. Themistius, “On Friendship”, 94; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 160.

86 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 112, 114. Krş. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 161-162.

87 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 257. İsfahânî'ye ait metinlere baktığımızda, her çeşit fedakarlığın dostluk kavramının tazammunları arasında yer aldığı kabulüne yönelik en vurgulu ifadelerin İbnü'l-Mukaffâ'nın (öl. 142/759) dilinden aktarılan şu satırlar olduğunu söyleyebiliriz: “İbn Mukaffâ dedi ki; dostun için malını ve canını; tanıdıkların için yardımını ve desteğini; insanların geneli için de selamını ve sevincini sarf et!”; bk. İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 110. Bu cümleye oldukça benzer bir ifade, muayyen bir isme nispet edilmeksizin Tevhîdî'de de karşımıza çıkmaktadır; krş. Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve's-sadîku*, 57.

88 İsfahânî, *ez-Zer'â*, 257. Krş. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 156-157. “Öteki kendi” kavramı için ayrıca bk. Dip. 37.

89 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs”, 107.

katıldığında,⁹⁰ dostluğun erdem üzere devam edebilmesinin karşılıklı biçimde iyiliği ve erdemi tavsiyeye ne denli bağımlı olduğu da ortaya çıkacaktır. Dahası İsfahânî, erdemin yalnızca bir tavsiye konusu olmasının ötesinde doğrudan muamele biçimi hâlini alması gerektiğini de ifade etmektedir. Bu bağlamda o özellikle dostların aklı başında hareket etmelerinin, birbirlerine karşı tatlı dilli, hilim sahibi ve cömert olmalarının lüzumuna işaret etmekte ve dostluğun devamı açısından bu erdemlerin zıttı olan kabalık, öfke ve açgözlülük gibi erdemsizliklerden de uzak durulması gerektiğini belirtmektedir.⁹¹

İnsani ilişkilerin her türü ve çeşidi için şu veya bu şekilde söz konusu edilebilecek bir olgu olan ayrılık, erdemli dostlar için de aynı şekilde söz konusudur.⁹² İsfahânî, bunun taraflarca hiçbir şekilde istenecek ve haz duyulacak bir durum olmadığını vurgulamaktadır.⁹³ Ancak buna rağmen erdem dostluğunun iki nedenle sonlanabileceğini düşünmektedir. Bunlardan birincisi, tarafların dostluktan o veya bu nedenle sıkılmasıdır. İkinci sebep ise, doğrudan erdem dostluğunun kendine özgü mahiyetini ortadan kaldıracak bir gelişme olarak taraflardan birinin ahlâken kötü tercihlerde bulunmasıdır.⁹⁴ Filozof, önemi dolayısıyla özellikle ikinci nedenle durmaktadır. Buna göre; şayet dostlardan biri diğerinin kötü huylara sahip hâle geldiğini görürse ve bunu düzeltmesinin de artık bir yolu kalmamışsa, o vakit kişi, dostu ondan içinde bulunduğu bu kötü durumunu kabul etmesini, kendisini onaylamasını ve kendiyile ilişkisini koparmamasını istese dahi dostundan ayrılmakta mazur görülecektir.⁹⁵ Zira İsfahânî

90 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 258-259.

91 İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 259. İsfahânî, tüm bu sayılanlar dışında, dostlukların sağlıklı sürdürülebilmesi için bir de "dost için yapılması gerekenler ve dosttan talep edilmemesi gerekenler" listesi hazırlamıştır. Otuz altı maddeden oluşan bu listenin ayrıntıları için bk. İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs", 116-129. Filozofun bu meseleye ilişkin görüşlerinin oldukça benzerleri ile İbn Miskeveyh'te de karşılaşılmaktadır. Bk. [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 160-167.

92 Meseleye ilişkin tartışmalar için bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1165a36-1165b35; Theophrastus of Eresus, "Friendship", 621-622; Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*, 55-59, 77-79.

93 Bu vurgu, Theophrastus tarafından da paylaşılmaktadır; bk. Theophrastus of Eresus, "Friendship", 622.

94 İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs", 128.

95 Dostlardan birinde karşılaşılan ahlâkî problemlerin dostluk üzerinde ne gibi etkilerinin bulunabileceği sorusu, klasik dönemin farklı isimleri tarafından dile getirilip tartışılmış önemli bir meseledir. İlgili tartışmada öne çıkan görüş, İsfahânî'nin de

açısından bakıldığında dostluğu bitirmek bir anlamda suçtur (el-cinâye) ama dostluğu bu şartlar altında sürdürmek de başka bir suçtur. Öyleyse, iki suçtan hangisi tercih edilmelidir? Bu suçlardan ilki kişiyi dünyevî birtakım nimetlerden alıkoyabilecek bir suçtur. Fakat, yüce ruhlar bunun neticeleri ile başa çıkabilir. İkincisi ise, kişiyi nihai gayesinden, en yüce mutluluktan alıkoyabilecek denli büyük bir suçtur ve mutlak surette uzak durulmayı, karşı konulmayı gerektirmektedir.⁹⁶ Şu hâlde diyebiliriz ki, İsfahânî'ye göre erdemli insanlar arasında erdem temeli üzerine ve erdem gayesi ile kurulmuş dostluklar söz konusu temelin yerinden oynaması ve gayenin yitmesi neticesinde sonlandırılmalıdır. Bu her ne kadar istenmeyen ve hazzedilmeyen bir gelişme olsa dahi, sebep olacağı büyük ve kalıcı zarar hesaba katıldığında bir anlamda kaçınılmazdır.

4. İsfahânî'nin Dostluk İle İlgili Görüşlerinin Alanyazındaki Yeri

Bu bölümde, İsfahânî'nin bir kavram olarak dostluğun (a) bizatihi kendisine, (b) ahlâkî yetkinleşmenin bir aracı olarak erdemle ilişkisine ve (c) çerçevesi ile içeriği yine erdemle irtibatlı biçimde belirlenmiş bulunan ideal biçimine dair makale boyunca kaydedilen görüşlerini ve yaklaşımlarını aynı kavram ve problemleri daha önce incelemiş filozofların görüş ve yaklaşımları ile mukayeseli biçimde değerlendirmeye çalışacağız. Böylelikle de İsfahânî'nin düşüncelerini dostluk kavramının tarihsel süreci içerisinde bir bağlama yerleştirmeye gayret edeceğiz.

İsfahânî, klasik gelenekte dostluk etrafında gündeme gelen soruların çok büyük bir kısmını farklı boyutlarda mesele edinmiş ve onlara yönelik kendi cevabını ortaya koymuş bir isimdir. Söz konusu cevaplar ilgili metinlerde bazen meselelere ilişkin tartışmalarda tercih edilen görüşün açıkça beyanı ve temellendirilmesi şeklinde doğrudan; bazen de o meselelere dair daha önceki filozofların görüşlerinin paylaşılması ve tasdik edilmesi şeklinde dolaylı biçimde belirlemektedir. İsfahânî'nin cevapladığı soru(n)lar arasında değerlendireceklerimizden ilki “dost”un kim olduğu

paylaştığına benzer biçimde, mazur görülemeyecek fakat telafi de edilemeyecek denli ciddi olan ahlâkî problemlerin dostluğun ideal çeşidini yani erdem dostluğunu bitirebileceği görüşüdür. Bu bağlamda bk. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, 1165b13-23; Theophrastus of Eresus, “Friendship”, 622; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 94-95, 151-152; Themistius, “On Friendship”, 100-102.

96 İsfahânî, “Risâle fî âdâbi muhâlatatî'n-nâs”, 129.

meselesidir. Ona göre dost insanın “öteki kendi”sidir.⁹⁷ Bu, Aristoteles’in dile getirdiği (ho filoz allos autos), sonrasında Meşşâî felsefenin yaygın kabullerinden biri hâline gelen ve Cicero gibi Stoacı düşünürlerde de (est tamquam alter idem) karşımıza çıkan bir tanımlamadır.⁹⁸ *Nikomakhos’a Etik*’in klasik dönem Arapça tercümesinde “enne’s-sadîka âharun huve huve” şeklinde ifadesini bulan söz konusu tanımlama, İsfahânî öncesi isimlerden olan Kindî’de (öl. 252/866?) “es-sadîku insânun huve ente illâ ennehû ğayruke”, İbn Miskeveyh’te “es-sadîku bi-ennehû âharun huve ente illâ ennehû ğayruke bi’s-şahsi” ve Tevhîdî’de ise “insânun huve ente illâ ennehû bi’s-şahsi ğayruke” şeklinde benzer bir ifade kalıbı ile karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında özellikle İbn Miskeveyh’in tanımı ile İsfahânî’nin yukarıda aktarılan tanımı arasındaki lafzî benzerlik dikkat çekmektedir.⁹⁹

Ele alacağımız ikinci husus, dostluğun önemi meselesidir. Yukarıda İsfahânî’nin bu bağlamda kendisinden önceki filozofların öne sürdüğünü belirttiği “dünya tüm güzellikleriyle kişiye yönelse bile yine de onun dostsuz yaşayamayacağı” iddiasını paylaştığını belirtmiştik.¹⁰⁰ Ancak müellif söz konusu bu “önceki filozoflar”ın kimliği hakkında bir bilgi vermemektedir. İddianın izini geriye doğru sürdüğümüzde ise şu olgu ile karşılaşmaktayız: Dostluğun öneminin böylesi bir biçimde “dünya nimetleri” veya maddî nitelikte “dışsal iyiler” ile mukayese üzerinden dile getirilmesi Aristoteles’in şu cümlesine değin geri giden yaygın bir temadır: “(...) bütün diğer iyilere sahip olsa da kimse dostsuz yaşamayı tercih etmez.” (*Nikomakhos’a Etik*, 1155a4-5). Nitekim bu iddia, sonraki dönemlerde gerek Aristotelesçi şârihler gerekse Cicero (öl. MÖ 43), Themistius (öl. 387), İbn Miskeveyh ve Tevhîdî gibi farklı felsefî geleneklere ve ekollere mensup isimler tarafından mefhum olarak benimsenip az çok benzer şekiller-

97 Bk. Dip. 37.

98 Krş. Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 1166a30-31, 1170b6-7; Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*, 98, 107, 109, 192, 198, 201; Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*, 94-95.

99 Krş. Akasoy - Fidora, *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*, 497; Kindî, “Fî Hudûdi’l-eşyâ ve rusûmihâ”, *Resâilu’l-Kindî el-Felsefiyye*, thk. Muhammed Abdu’l-Hâdî Ebû Rîde (Mısır: Dâru’l-Fikri’l-Arabî, 1950), 170; [İbn] Miskeveyh, *Tehzibu’l-ahlâk*, 144; Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve’s-sadîku*, 69-70. Dostun insanın “öteki kendi”si oluşu fikrinin İslâm filozoflarınca tevârüsü hakkında ayrıca bk. Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 411-412.

100 Bk. Dip. 47.

de kaydedilmiştir.¹⁰¹ Sayılan isimler içerisinde özellikle İbn Miskeveyh'in söz konusu iddiayı ifade ediş biçimi ile İsfahânî'ninki arasında çok yakın bir benzerlik göze çarpmaktadır.¹⁰²

Yöneleceğimiz üçüncü husus, dostluğun erdemle ilişkisi problemdir. Bu bağlamda Aristoteles'in dostluğu "erdem veya erdemle birlikte bulunan" bir şey olarak değerlendirmesi (*Nikomakhos'a Etik*, 1155a1-5), probleme yönelik sonraki soruşturmaların ana çerçevesini de belirlemiş gözükmektedir. Buna göre, klasik felsefe gelenekleri içerisinde dostluğu "erdem" sayanlar ve erdem saymamakla birlikte "erdemle irtibatlı" görenler şeklinde iki temel yaklaşımdan bahsetmemiz mümkündür. Aristoteles şarihleri ile Fârâbî (öl. 399/450) ve İbn Miskeveyh gibi İslam filozoflarının dostluğu doğrudan bir "erdem" olarak,¹⁰³ Stoacılık ve Epikürcülük gibi ekoller ile Theophrastus (öl. MÖ 287), Cicero, Themistius ve Yahyâ b. 'Adî (öl. 364/975) gibi isimlerin ise onu "erdemle birlikte bulunan" bir şey olarak tasavvur ettikleri görülmektedir.¹⁰⁴ İsfahânî'nin yaklaşımına gelince, çalışmamızın ikinci başlığında ortaya konulan açıklamalar onu kategorik olarak ikinci gruba yani dostluğu erdemle irtibatlı görenler arasına dahil etmemizi mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte, görebildiğimiz kadarıyla bu gruptaki isim ve ekollerin hiçbiri İsfahânî'de karşılaştığımız benzer biçimde dostluğu hem erdeme erişebilmenin ve hem de erdemin ötesine geçebilmenin bir vasıtası olarak görmemektedir.

Dostluk bağlamında gündeme gelen ve İsfahânî'nin de hakkında görüş beyan ettiği bir diğer husus dostluğun çeşitleridir. Yukarıda ilgili

101 Krş. Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics* 8-9, 61; Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*, 41, 101; Themistius, "On Friendship", 90; Akasoy - Fidora, *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*, 425; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 156; Tevhîdî, *es-Sadâkatu ve's-sadîku*, 56.

102 İsfahânî: "Felâ sebîle li-ahadin en ya'îşe bi-ğayri sadîkin ve in mâlet ileyhi'd-dünyâ bi-rağâibihâ".

İbn Miskeveyh: "Fe innehû len-yestetî' ahadun mine'n-nâsi en ya'îşe bi-ğayri'l-meveddeti ve in mâlet ilehi'd-dünyâ bi-cem'i rağâibihâ." Bk. İsfahânî, "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 104; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 156

103 Bk. Aspasius vd., *On Aristotle Nicomachean Ethics* 8-9, 61; Fârâbî, *Fusûlun munteze'a*, 37; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 23-24.

104 Bk. Theophrastus of Eresus, "Friendship", 628-631; Cicero, *De Amicitia: Dostluk Üzerine*, 97, 113; Themistius, "On Friendship", 95-96; İbn 'Adî, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 30, 88; Long, "Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life", 224-227; Aksu, "Epikürcü Felsefenin Temel Erdemleri", 318-319; Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 408-410. Ayrıca bk. Toksöz, *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*, 89-99.

başlık altında,¹⁰⁵ filozofun dostluk hakkındaki anlatılarında ve tahlillerinde dostluk çeşitlerine ilişkin Aristoteles'ten itibaren kullanılagelen "haz, menfaat ve erdem dostluğu" şeklindeki üçlü taksimi benimseyip sürdürdüğünü ifade etmiştik. İsfahânî'nin konu çerçevesinde sunmuş olduğu detaylarda İbn Miskeveyh'in doğrudan bir etkisi kendisini belli etmektedir.¹⁰⁶

Değerlendirmek üzere değineceğimiz son husus, ideal dostluk çeşidinin ne olduğu ve bu türden dostluğun nasıl kurulup sürdürülüp sonlandırılabilceğidir. Dostluk çeşitleri arasında ideal olanın erdeme dayalı, başka bir ifadeyle erdem dostluğu olduğu noktasında klasik gelenek içerisinde yer alan ekoller ve filozoflar arasında belirgin bir farklılaşmadan bahsetmek mümkün değildir. Nitekim İsfahânî de aynı şekilde erdem dostluğunun hakiki manada dostluk ismini hak ettiğini düşünmek suretiyle aynı geleneğe eklenmektedir.¹⁰⁷ Önemi ve tesis edilmesinin zorluğu dolayısıyla böylesi bir dostluğun nasıl inşa edilebileceği, sürdürülmesi için nelerin gerektiği ve hangi şartlar altında sonlandırılmasının doğru olacağı filozoflarca ayrı ayrı tartışılmıştır. İsfahânî'nin bu tartışmalarda savunduğu fikirler ve durduğu nokta Aristoteles, Theophrastus, Themistius ve İbn Miskeveyh gibi isimlerle aynı hat üzerindedir.¹⁰⁸ Yalnız, İbn Miskeveyh'i hariç tutarsak, İsfahânî'nin doğrudan bu isimlerin konuya dair eserlerinin klasik dönem Arapça çevirilerinden yararlandığını düşünmemize imkân veren herhangi bir bulguya rastlamış bulunmamaktayız. Şu hâlde burada İsfahânî'nin düşüncelerini ilgili isimlerin düşüncelerine bağlayacak bir köprü aramak durumundayız. Bu köprü'nün İbn Miskeveyh olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.¹⁰⁹ Nitekim İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l-ahlak*'ta dostluk kavramı etrafında kaydettiği görüşlerin kaynağının, önemli ölçüde, Aristoteles ve Themistius (öl. 387) oluşu da¹¹⁰ bu düşünceyi desteklemektedir.

Buraya kadar kaydedilen değerlendirmelerden hareketle şunları söyleyebilmek mümkündür. İlgilenmek üzere seçtiği meseleler, o mese-

105 Bk. 2.2.

106 Bk. Dip. 64.

107 Bk. Dip. 73.

108 Bk. Dip. 83, 85, 86, 92, 96.

109 Bu hususta özellikle bk. Dip. 92.

110 Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 409-417.

lelere dair yaptığı tespitler ve tespitleri esnasında sergilediği yaklaşımlar İsfahânî'nin bütünüyle değilse de önemli ölçüde Meşşâî felsefe geleneğinin dostluğa ilişkin çizdiği ana çerçeveyi takip ettiğini göstermektedir. Nitekim bu bağlamda Meşşâî geleneği içerisinde benimsenip sürdürülmüş olan “öteki kendi” kavramı gibi ana temaların; “dostluğun dünya nimetlerinden üstünlüğü”, “dostluğun erdem veya erdemle birlikte” bulunuşu gibi temel iddiaların; dostlukları “haz, çıkar ve erdem” esaslı olarak birbirinden ayırt etmek gibi yaygın taksimlerin ve ilgili taksim içerisinde mutlak/yetkin dostluğu erdeme dayalı olanına hasretmek gibi belirgin tercihlerin; bunlar yanında da ideal dostluğun kurulması, sürdürülmesi ve sonlandırılması hususunda gelenekçe genel kabul gören şartların İsfahânî tarafından da önemli ölçüde paylaşıldığına şahit olmaktadır.

Meşşâî gelenek, az önce belirtildiği üzere, İsfahânî'nin dostluk konusundaki anlatısının uzak kaynaklarını teşkil etmektedir. Ne var ki, filozofun konu çerçevesinde doğrudan istifade ettiği kaynakları bütünüyle tespit edebilmek zordur. Bununla birlikte, İbnü'l-Mukaffâ' ve İbn Miskeveyh'in isimlerini bu bağlamda gündeme getirebiliriz. Şöyle ki, kendisini ismen anması hasebiyle¹¹¹ İbnü'l-Mukaffâ'nın İsfahânî'nin kaynakları arasında yer aldığı açıktır. Ancak bu kaynaklığın doğrudan İbnü'l-Mukaffâ'nın eserleri aracılığı ile mi yoksa başka bir eser üzerinden dolaylı biçimde mi gerçekleştiği hususunda şimdilik bir şey söylemek mümkün görünmemektedir. İbn Miskeveyh'e gelince; onun İsfahânî'nin hocaları arasında zikredildiğini,¹¹² İsfahânî'nin ona değişik çalışmalarında atıfta bulunduğunu ve farklı felsefi meselelere ilişkin tartışmalarda ondan istifade ettiğini hâlihazırda bilmekteyiz.¹¹³ İki isim arasındaki bu fikrî etkileşim dostluk kavramı özelinde de devam etmiştir. Zira her ne kadar açıkça atıfta bulunmasa da kendisinin İbn Miskeveyh'e ait *Tehzîbu'l-ahlâk* adlı eserden yararlandığını gösteren çalışmalara sahip bulunmaktayız.¹¹⁴ Nitekim bizim hem makale boyunca ilgili yerlerde hem de husûsen bu başlık altındaki değerlendirmeler esnasında kaydettiğimiz karşılaştırma notları da

111 Bk. Dip. 88.

112 Bk. Kara, “Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahâni”, 115, 137.

113 Bk. Kara, “Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahâni”, 112, 134.

114 Bk. Mohamed, *The Path to Virtue: The Ethical Philosophy of al-Râghib al-İsfahâni*, 358-369.

yine ortaya koymaktadır ki, İsfahânî dostluk konusunda *Tehzîbu'l-ahlâk*'ı yer yer aynı terimleri yahut oldukça yakın ifadeleri kullanacak,¹¹⁵ benzer prensipleri/şartları ileri sürecek¹¹⁶ ve hatta aynı türden benzetmelere başvuracak¹¹⁷ derecede doğrudan bir kaynak olarak kullanmıştır.

İsfahânî'nin İbn Miskeveyh'ten büyük ölçüde istifade etmesi, kendisinin dostluk kavramına ve o kavram etrafında teşekkül eden problemlere ilişkin görüşlerinin özgün yönlere sahip bulunmadığı anlamına gelmektedir. Öncelikle, İsfahânî'nin hiçbir konuda İbn Miskeveyh'i sonuna kadar takip etmediği kaydedilmelidir. Örneğin, her iki isim de dostluk ile erdem arasında yakın bir irtibat kurmaktadır. Bununla birlikte, İbn Miskeveyh'in dostluğu doğrudan bir erdem olarak kabul etmesine rağmen İsfahânî onu bir erdem değil ona ulaşmaya ve hatta aşmaya yardımcı bir değer olarak görmektedir. Yine bu bağlamda, İbn Miskeveyh'in dostluk anlatısında karşılaşılan karmaşıklığın ve tutarsızlığın¹¹⁸ İsfahânî'de görülmediğini de belirtmemiz gerekmektedir. Başka bir deyişle, İbn Miskeveyh'te karmaşık ve tutarsız görünen anlatım İsfahânî'de sadeliğe, sistematığa ve tutarlılığa kavuşmuş bulunmaktadır.

Toparlayacak olursak; gerek *Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs* ve gerekse *ez-Zerî'a* adlı eserinde İsfahânî, Aristoteles ve sonrasındaki Meşşâî isimlerin dostluğa ilişkin oluşturdıkları alanyazında gündeme gelen problemlerin neredeyse tamamını inceleme konusu yapmış ve cevaplamıştır. Bu inceleme ve cevaplama sürecinde İbnü'l-Mukaffâ' ve İbn Miskeveyh gibi isimlerden istifade etmiştir. Özellikle İbn Miskeveyh'in *Tehzîbu'l-ahlâk*'ının İsfahânî'nin dostluk anlatısına ciddi oranda kaynaklık ettiğini söyleyebiliriz. Bahse mevzu kaynaklık her ne kadar büyük ise de İsfahânî'nin dostluk konusunda salt bir İbn Miskeveyh takipçisi olmadığının da altı çizilmelidir. O bağlamda, problemleri net bir şekilde ortaya koyup cevaplama, anlatımlarının sade ve öz olması, çizdiği çerçevenin

115 Bk. Dip. 37, 47. İki ismin eserleri arasındaki lafız ve ifade benzerliğine bir başka örnek de dostluğun değeri bağlamında kaydedilen şu satırlardır:

İsfahânî: "Ke-men yahsebu's-şahme fi-men şahmuhû veram".

İbn Miskeveyh: "En tahsebe's-şahme fi-men şahmuhû veram".

Krş. İsfahânî, *ez-Zerî'a*, 257; a.mlf., "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs", 112; [İbn] Miskeveyh, *Tehzîbu'l-ahlâk*, 157.

116 Bk. Dip. 57, 83, 86, 87.

117 Bk. Dip. 54.

118 Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 413, 417.

tutarlılık arz etmesi ve hemen hemen hiçbir bahiste selefini sonuna kadar takip etmemesi gibi özelliklerin İsfahânî'yi İbn Miskeveyh'ten ayıran ve onun dostluk anlatısına özgünlük katan hususlar olduğunu belirtebiliriz. Tüm bu kaydedilenlere bakarak ve ana kaynağı durumundaki İbn Miskeveyh'in dostluk anlatısının da nihai noktada Meşşâî geleneğe yaslandığı gerçeğini göz önünde bulundurarak,¹¹⁹ esasında Meşşâî bir filozof olmasına rağmen İsfahânî'yi de husûsen dostluk kavramına ilişkin alanyazın çerçevesinde bu gelenek içerisine yerleştirebiliriz.

Sonuç

Klasik felsefe geleneklerinde dostluk, genel itibariyle, tabiatının bir sonucu olarak toplumsallaşmak zorunda olan insanın geliştirebileceği en mühim ilişki türlerinden biri sayılmıştır. Ancak bu ilişki türünün birden fazla çeşidinin söz konusu olabileceği belirtilmiş ve ilgili çeşitlerin hepsi ahlâkî açıdan aynı derecede değerli görülmemiştir. Onlar arasında mutlak manada değerli görülüp varlığı teşvik edilen tek dostluk çeşidi *erdemli insanlar* arasında *erdem temeli üzerine* tesis edilen ve *gayesi* de yine *erdem* olan dostluk, eşdeyişle “erdem dostluğu” olmuştur. Makale boyunca görüşlerini ve değerlendirmelerini incelediğimiz Râgıb el-İsfahânî'nin dostluk kavramına yönelik yaklaşımının da ana çerçevesi itibariyle klasik felsefenin anılan bu bakışıyla paralellik arz ettiğini söyleyebiliriz.

Dostluk kavramını iki insan arasındaki karşılıklı sevgi bağı olarak tanımlayan İsfahânî, böylesi bir ilişki tarzının insan tabiatının zorunlu bir sonucu olduğunu, başka tüm nimetlere erişse bile kimsenin dostsuz yaşayamayacağını ve bu manada dostun adeta insanın nefis itibariyle aynı beden itibariyle farklı bir “öteki kendi”si sayılabileceğini söylemektedir. Belirtilen bu yaklaşımının bir uzantısı görülebilecek biçimde o, dostluğun yaşamın kendisi için olduğu kadar onun ahlâken yetkin bir şekilde sürdürülüp tamamlanabilmesi için de önemli bir fonksiyon icra ettiğini düşünmektedir. Nitekim bu bağlamda ahlâkî yaşamın temel kavramlarından olan erdem ile dostluk arasında sıkı bir irtibat kurmuştur. Dostluğun kişinin hem erdeme erişebilmesine hem de erdemi aşabilmesine aracılık edebilecek mühim bir değer olduğunun altını çizmiştir. Ancak, ahlâkî açıdan böylesine önemli bir rolü yalnızca temeli ve gayesi erdem olan dostluğa biçtiğini de farklı şekillerde dile getirmiştir.

119 Özturan, *Êthostan Ahlâka*, 409-417.

Temeli ve gayesi erdem olan ve bizim “erdem dostluğu” terimi ile atıfta bulunduğumuz ideal dostluk çeşidini İsfahânî “mutlak dostluk” diye isimlendirmiş ve o çeşit bir dostluğun nasıl kurulabileceği, sürdürülebileceği ve hangi şartlar altında sonlandırılabilceği üzerinde durmuştur. Özetle, bilgili ve erdem peşindeki insanlarla erdem ortak paydasında bir dostluk ilişkisi kurulması için çabalanması gerektiğini, arzulanan bu dostluk kurulduğunda onun sürdürülebilmesi için karşılıklı maddi ve manevi fedakarlıkta bulunulmasının icap ettiğini ve bu çeşit bir dostluğun kurucu unsuru ve temeli olan erdem taraflardan birinde geri döndürülemez biçimde yitmesi durumunda ise dostluğun sonlandırılmasının beklendiğini ifade etmiştir.

Sonuç olarak; İsfahânî'nin gerek dostluk kavramının kendisine gerek erdemle ilişkisine ve gerekse ideal bir dostluk biçimi olarak erdem dostluğuna yönelik kaydedilen tüm bu düşünce değerlendirmeleri dikkate alındığında, onun dostluğa ilişkin ortaya koyduğu anlatıda kendisinden önceki felsefi birikimden önemli ölçüde istifade ettiği görülmektedir. Bu bağlamda kendisinin kavram, problem ve yaklaşım itibarıyla klasik felsefe gelenekleri içerisinde özellikle Meşşâî ekolün dostluğa ilişkin ürettiği ve sonrasında da İslâm dünyasına aktarılan birikimine yaslandığını söyleyebiliriz. Onun bu Meşşâî birikimle irtibat kurmasına aracılık eden isim olarak da İbn Miskeveyh ve onun *Tehzîbu'l-ahlâk* adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte İsfahânî, kendisini mutlak manada bu aracı isim ve eserle sınırlamamış, edindiği birikimi kendi katkılarını da eklemek suretiyle bütüncül, sade ve tutarlı bir biçimde sunmayı başarmıştır.

Kaynakça

Akasoy, Anna A. - Fidora, Alexander (ed.). *The Arabic Version of The Nicomachean Ethics*. Leiden: Brill, 2005.

Aksu, İbrahim. "Epikürcü Felsefenin Temel Erdemleri". *II. İKSAD Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (22-25 Kasım 2018, Gaziantep) Kongre Tam Metin Kitabı*. ed. Ayşe Erkmən - Samira Khadhraoui. 314-321. Adıyaman: İKSAD Yayınevi, 2018.

Aksu, İbrahim. "Erdem Mutluluk İçin Yeterli Midir? Râgıb el-İsfahânî'de Dışsal İyiler Problemi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 42 (Eylül 2020), 11-35.

Alshaar, Nuha A. *Ethics in Islam: Friendship in the Political Thought of al-Tawhidi and his Contemporaries*. New York: Routledge, 2015.

Âmirî, Ebü'l-Hasan. "Kitâbu's-Sa'âde ve'l-is'âd fî's-sîreti'l-insâniyye". thk. Ahmed 'Abdülhalîm 'Atiyye. *el-Fikru's-siyâsî ve'l-ahlâkî 'inde'l-Amirî*. 111-412. Kahire: Daru's-Sekâfe, 1991.

Aristoteles. *Nikomakhos'a Etik*. çev. Zeki Özcan. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.

Aristoteles. *Eudemos'a Etik*. çev. Saffet Babür. Ankara: Bilgesu, 2015.

Aristotle. *Politics*. İng. çev. C. D. C. Reeve. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1998.

Aspasius. *On Aristotle Nicomachean Ethics 1-4, 7-8*. İng. çev. David Konstan. London: Bloomsbury, 2014.

Aspasius vd. *On Aristotle Nicomachean Ethics 8-9*. İng. çev. David Konstan. London: Bloomsbury, 2014.

Ayverdi, İlhan. "Dostluk". *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. 3 Cilt. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2005.

Baltzly, Dirk - Eliopolous, Nick. "The Classical Ideals of Friendship". *Friendship: A History*. ed. Barbara Caine. 1-64. London: Equinox Publishing, 2009.

Cicero. *De Amicitia: Dostluk Üzerine*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım, 2017.

Colish, Marcia L. *The Stoic Tradition From Antiquity to The Early*

Middle Ages: II. Stoicism in Christian Latin Thought Through The Sixth Century. Leiden: Brill, 1985.

Cooper, John M. "Aristotle on the Forms of Friendship". *The Review of Metaphysics* 30/4 (Jun. 1977), 619-648.

Çağrıçı, Mustafa. "Dostluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/511-513. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Dillon, John. *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347-274 BC)*. New York: Oxford University Press, 2005.

Dillon, John M. *The Middle Platonists: 80 B.C. to A.D. 220*. Ithaca: Cornell University Press, 1996.

Ebû Zeyd, Münâ Ahmed. "es-Sadâka". *Mevsû'atu'l-ahlâk*. 350-362. Kahire, Vizâratu'l-Evkâf, 2012.

Fahri, Macid. *İslam Ahlâk Teorileri*. çev. Muammer İskenderoğlu - Atilla Arkan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

Fârâbî. *Fusûlun munteze'a*. thk. Fevzi Mitri Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.

Fârâbî. *Risâletu't-tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*. thk. Sehbân Halîfât. Umman: Y.y., 1987.

Fârâbî. "Tahsîlu's-sa'âde". *el-A'mâlu'l-felsefiyye*. thk. Cafer Al-i Yâsin. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Menâhil, 1992.

Fortenbaugh, William W. (ed.). *Arius Didymus on Peripatetic Ethics, Household Management, and Politics: Text, Translation, and Discussion*. New York: Routledge, 2018.

Gafarov, Anar. *Râğıp el-İsfahânî'nin İnsan ve Ahlak Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Gafarov, Anar. "Râğıp el-İsfahânî'de İnsan Tasavvuru". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2006/1), 187-214.

Goodman, Lenn E. "Friendship in Aristotle, Miskawayh and al-Ghazâlî". *Friendship East and West*. ed. Oliver Leaman. 164-191. New York: Routledge, 2013.

Halîfât, Sahbân. "İbnü'l-Hammâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm An-*

siklopedisi. 21/65-66. Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Inwood, Brad - Gerson, L. P. (ed. ve İng. çev.). *The Epicurus Reader: Selected Writings and Testimonia*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, Inc., 1994.

İbn 'Adî, Yahyâ. *Tehzîbu'l-ahlâk (Ahlak Eğitimi)*. çev. Harun Kuşlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

[İbn] Miskeveyh. *Tehzîbu'l-ahlâk*. thk. Constantine K. Zurayk. Beyrut: Câmî'atu'l-Amerîkiyye fî Beyrût, 1966.

İbn Sînâ. "Fî'l-Ahlâk ve'l-infi'âlâti'n-nefsâniyye". nşr. Denise Remond. *Islamic Philosophy: Text and Studies*. drl. Fuat Sezgin. 34/247-257. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1999.

İbnu'l-Mukaffa. "El-Edebu'l-Kebîr". İslâm Siyaset Üslubu. çev. Vecdi Akyüz. 51-99. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

İmâm Gazâlî. İhyâu 'ulûmi'd-dîn. çev. Ahmed Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1975.

İsfahânî, Râğıb. *Tafsîlu'n-neş'eteyn ve tahsîlu's-sa'âdeteyn*. thk. Abdülmeccid en-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1988.

İsfahânî, Râğıb. *Kitâbu'z-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*. thk. Ebu'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Baskı, 2010.

İsfahânî, Râğıb. "Risâle fî âdâbi muhâlatati'n-nâs". *Risâle fî edebi'l-ihtilâti bi'n-nâs ve resâilu uhrâ*. nşr. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî. 49-134. Amman: Ervika li'd-Dirâse ve'n-Neşr, 2. Baskı, 2015.

İsfahânî, Râğıb. "Risâle fî merâtibi'l-'ulûm ve'l-a'mali'd-dünyeviyye". *Risâle fî edebi'l-ihtilâti bi'n-nâs ve resâilu uhrâ*. nşr. Ömer Abdurrahman es-Sârîsî. 185-221. Amman: Ervika li'd-Dirâse ve'n-Neşr, 2. Baskı, 2015.

Kara, Ömer. "Râğıb el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/398-401. Ankara: TDV Yayınları, 2007.

İsfahânî, Râğıb. "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2012), 101-146.

Keyinci, Ceyda. "Aristoteles'in *Philia* Kavrayışı ve Modern Felsefi

Tartışmalar”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 34 (Haziran 2017), 517-534.

Kindî. “Fî Hudûdi'l-eşyâ ve rusûmihâ”. *Resâilu'l-Kindî el-Felsefiyye*. thk. Muhammed Abdu'l-Hâdî Ebû Rîde. 165-184. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1950.

Kindî. “Kindî'nin Hikemiyâtı”. *Kindî Felsefî Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. 313-324. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2014.

Kindî. “Tarifler Üzerine”. *Kindî Felsefî Risaleler*. çev. Mahmut Kaya. 178-189. İstanbul: Klasik Yayınları, 3. Baskı, 2014.

Konstan, David. “Greek Friendship”. *American Journal of Philology* 117/1 (Spring 1996), 71-94.

Kutluer, İlhan. “İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde ‘Medenî bi't-Tab’ ve ‘Temeddün’ Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi”. *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın vd.. 265-300. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi, 2019.

Laertios, Diogenes. Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri. çev. Candan Şentuna. İstanbul: YKY Yayınları, 6. Baskı, 2015.

Lesses, Glenn. “Austere Friends: The Stoics and Friendship”. *Apeiron* 26/1 (2011), 57-75.

Long, Anthony A. “Friendship and Friends in the Stoic Theory of the Good Life”. *Thinking about Friendship: Historical and Contemporary Philosophical Perspectives*. ed. Damian Caluori. 218-239. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Mian, Ali Altaf. “Love in Islamic Philosophy”. *The Routledge Handbook of Love in Philosophy*. ed. Adrienne M. Martini. 396-408. New York: Routledge, 2019.

Mohamed, Yasien. *The Path to Virtue: The Ethical Philosophy of al-Râghib al-İsfahânî: An Annotated Translation, With Critical Introduction of Kitâb al-Dharī'ah ilā Makârim al-Sharī'ah*. Kuala Lumpur: International Institute of Islamic Thought and Civilization, 2006.

Özgen, Mehmet Kasım. *Mutluluk: Mutluluk Felsefeleri ve Farabî'nin Mutluluk Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.

Özturan, Hümeýra. "Dostluk Neden Bir Ahlâk Felsefesi Konusudur?". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Arařtırmaları* 36 (Aralık 2017), 175-190.

Özturan, Hümeýra. *Êthostan Ahlâka: Antik Yunan Ahlak Literatürünün İslam Dünyasına İntikali ve Alımlanışı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.

Pangle, Lorraine Smith. *Aristotle and the Philosophy of Friendship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Platon. *Lysis*. çev. Nihal Petek Boyacı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.

Price, A. W. *Love and Friendship in Plato and Aristotle*. Oxford: Clarendon Press, 2004.

Râzî, Ebû Bekir. "Kitâbu't-Tıbbi'r-ruhânî". *Felsefe Risâleleri*. haz. Mahmut Kaya. 82-195. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.

Rist, John M. "Epicurus on Friendship". *Classical Philology* 75/2 (1980), 121-129.

Schroeder, Donald N. "Aristotle On The Good of Virtue-Friendship". *History of Political Thought* 13/2 (Summer 1992), 203-218.

Stern-Gillet, Suzanne. *Aristotle's Philosophy of Friendship*. Albany: State University of New York, 1995.

Tevhîdî, Ebû Hayyân. *es-Sadâkatu ve's-sadîku*. thk. İbrahim el-Kîlânî. Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muasır, 1998.

Themistius. "On Friendship". *The Private Orations of Themistius*. İng. çev. Robert J. Penella. 88-107. Berkley: University of California Press, 2000.

Theophrastus of Eresus. "Friendship". *Theophrastus of Eresus: Commentary Volume 6.1. Sources on Ethics*. ed. William W. Fortenbaugh. 575-631. Leiden: Brill, 2011.

Toksöz, Hatice. *İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.

Tracy, Theodore. "Perfect Friendship in Aristotle's 'Nicomachean Ethics'". *Illinois Classical Studies* 4 (1979), 65-75.

Türkeri, Mehmet. "Aristoteles, Farabi ve İbn Miskeveyh'in Ahlak Ku-

ramlarında 'Dostluk'un Önemi". *D.E.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (İzmir 2004), 79-101.

Zerzûr, Nevvâl Kerîm. *Mu'cemu elfâzi'l-kiyemi'l-ahlâkiyye ve tetavvuriha'd-delâliyye beyne lugati's-şi'ri'l-câhilî ve lugati'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 2001.